

פרק שישי

חנוכה ושמן הזית

א. מאי חנוכה?

על פי הידוע לכול חנוכה הוא חג היסטורי מובהק שנתקן על ידי חכמי הבית השני, זכר לאירועים שהתרחשו בימיהם: ניצחונם המופלא של החשמונאים על היוונים, חנוכת המזבח וחידוש העבודה בבית המקדש אחרי טיהורו, ונס פך השמן. אולם האמת החבויה היא, שלחנוכה ישנם יסודות קדומים הרבה יותר, ובדומה לשלושת הרגלים, אף חנוכה משלב בתוכו יסוד טבעי-חקלאי עם יסוד לאומי-היסטורי.

ההבנה המקובלת, שעל פיה מבוססים ימי החנוכה על אירועים מתקופת הבית השני בלבד, נתקלת בכמה קשיים. עם חלקם כבר התמודדו רבים, ראשונים ואחרונים, ואף העלו הסברים שונים ליישבם, אך התשובות שנתנו הן חלקיות ומקומיות, ומתבקשת תשובה אחת מקיפה וכוללת, המבוססת על הבנת יסודות החנוכה באופן מורכב יותר.

נפתח בשאלות העיקריות העולות ביחס לחנוכה, אשר תלויות במידה רבה במאורע העיקרי שעליו נתקנו שמונת הימים.

הבנה אחת, פשוטה ומקובלת, מבוססת על עצם השם 'חנוכה', המכוון לחידוש העבודה במקדש ולחנוכתו על ידי בני חשמונאי במשך שמונה ימים החל מכ"ה בכסלו, לאחר שהיה מחולל במשך שלוש שנים. וכך מסופר בספר מקבים א:

וישכימו בבוקר החמישה ועשרים בחודש התשיעי, הוא חודש כסלו, בשנה השמונה וארבעים ומאה.¹ ויעלו קורבן כחוק על גבי מזבח העולה החדש אשר עשו. בזמן וביום אשר בו חיללו אותו הגויים, ביום ההוא נחנך בשירים ובקתרוסים, בכינורות ובמצלותים. ויפלו כל העם על פניהם וישתחו, ויודו לשמים אשר הצליחו בידם. ויעשו את חנוכת המזבח ימים שמונה...

(ד', 52-56).²

ואולם, הבנה זו של החנוכה מעוררת כמה קשיים:

1. מדוע חנוכת המקדש של החשמונאים נמשכה שמונה ימים? בתורה אנו מוצאים שבעה ימי מילואים לכוהנים (בהקמת המשכן – ויקרא ח', לג) ושנים עשר ימים של חנוכת המזבח לנשיאים (במדבר ז'). אצל שלמה אנו מוצאים שבעה ימי מילואים ושבעה ימי חנוכה (מל"א ח', סה), אולם שמונה ימים לא מצאנו, אלא אם מצרפים לשבעת ימי המילואים את 'היום השמיני' (ויקרא ט').
2. מדוע נקבעה הדלקת נרות כמצווה מיוחדת לחנוכה, ודווקא בלילה? מה הקשר בין הדלקת הנרות לבין חנוכת המקדש והמזבח? מדוע לא נזכרה הדלקת הנרות בספר מקבים א? ניתן היה לומר כי הדלקת הנרות היא זכר לחידוש הדלקת המנורה במקדש, אולם ישנם כמה הבדלים בולטים בין הדלקת החנוכייה להדלקת המנורה, ובעיקר, למנורה יש שבעה קנים לשבעה נרות, ובחנוכייה – שמונה.³

1. התאריכים בספרי המקבים הם ל'מניין שטרות', הוא התאריך הסלווקי שהחל ב-312 לפנה"ס, והיה התאריך הממלכתי הראשון בהיסטוריה שלא מנה שנים לכל מלך אלא ברצף, מעת כינון הממלכה.

2. כל הציטוטים מספר מקבים א הם על פי מהדורת א' רפפורט, ירושלים תשס"ד.

3. הדלקת המנורה נעשית דווקא מבעוד יום, כשאר דיני עבודת המקדש (משנה תורה הלכות תמידין ומוספין פ"ג הל' י-יא), ואילו בהדלקת נרות החנוכה מקפידים על הדלקה בלילה, אחרי השקיעה (שבת כא ע"ב). בנוסף, לפי הגמרא במנחות כח ע"ב, גם צורת החנוכייה חייבת להיות שונה מן המנורה במקדש: "לא יעשה אדם בית תבנית היכל... מנורה כנגד מנורה, אבל עושה הוא של חמשה ושל ששה ושל

בנוסף יש מקום לשאול, מדוע נקבעה חנוכת המקדש דווקא לעשרים וחמישה בכסלו. התשובה לכך מופיעה בפירוש בקטע מספר מקבים א שצוטט לעיל: החשמונאים הקפידו לקיים את חנוכת המקדש ביום זה דווקא, כי בדיוק באותו היום, שלוש שנים לפני כן, חוללו המקדש והמזבח בידי המתיוונים.⁴ אולם הדבר רק מחזיר את השאלה שלב אחד לאחור: האם ישנה משמעות לעובדה שהמתיוונים חיללו את המקדש ואת המזבח ביום זה דווקא? (להלן יתברר, שזו הייתה בחירה מכוונת).

הסבר שני ידוע למהות החנוכה: זהו זיכרון לניצחון החשמונאים ולחזרת המלכות לישראל.⁵ אולם אף הבנה זו מעלה מספר תהיות:

1. האם יש קשר מהותי בין חנוכת המקדש אחרי טיהורו (והדלקת הנרות) לבין ניצחונות החשמונאים (ותפילת 'על הנסים'), ומהו?
2. לכאורה, לשם הודאה על הניצחון די ביום אחד, כמו למשל יום ניקנור!⁶
3. מדוע לא בטלו ימי החנוכה עם חורבן הבית השני כשאר המועדים של מגילת תענית?⁷ הלא כל הסיבות שהובאו לשמחה בחנוכה הפכו

שמנה. ושל שבעה לא יעשה, ואפילו משאר מיני מתכות. ר' יוסי בר רבי יהודה אומר: אף של עץ לא יעשה, כדרך שעשו מלכי בית חשמונאי."

4. כך מסופר לעיל שם (א', 54): "וביום החמישה עשר בכסלו בשנת מאה ארבעים וחמש בנה [המלך] שיקוץ משומם על המזבח ובערי יהודה סביב בנו במות". ובהמשך (שם, 59): "ובעשרים וחמישה בחודש היו מקריבים על הבמה אשר הייתה על המזבח".

5. ראו: משנה תורה הלכות מגילה וחנוכה פ"ג ה"א.

6. ואכן, כמענה לקושיה הידועה של הבית יוסף (ראו להלן, הערות 33 ו-58) כתב בעל פרי חדש (סימן תרע, ס"ק א): "לילה ראשונה הוא משום הניצחון, והו' לילות האחרות הוא משום הנס". אמנם, זהו רעיון נכון ויפה, אבל הוא אינו פותר את מכלול הקשיים.

7. ראו את גודל ההתלבטות בראש השנה יט ע"ב: "תניא: הימים האלו הכתובין במגילת תענית, בין בזמן שבית המקדש קיים בין בזמן שאין בית המקדש קיים – אסורין [בהספד ובתענית], דברי רבי מאיר. רבי יוסי אומר: בזמן שבית המקדש קיים – אסורים, מפני ששמחה היא להם; אין בית המקדש קיים – מותרים, מפני שאבל הוא להם. והלכתא: בטלו, והלכתא: לא בטלו. קשיא הלכתא אהלכתא! לא קשיא:

עם החורבן לאבל, כאשר הן ניצחונות בית חשמונאי והן המזבח וההיכל כלו בעשנה של רומי. אולי מתאים היה יותר לתקן ימי מספד, ועל כל פנים – 'לשמחה מה זו עושה'?

ההסבר השלישי הרווח למהות החנוכה קשור לנס פך השמן, ואף הוא עמוס קשיים:

1. מדוע תולה הגמרא⁹ את החנוכה במעשה פך השמן דווקא ולא בניצחונות החשמונאים? מאימתי קובעים ימים טובים לזיכרון של מופתים? והרי לא קבעו ימים טובים לזכר מופתי אליהו ואלישע¹⁰ או לזכר עשרת הנסים שהיו בבית המקדש?¹¹
2. נס פך השמן תופס מקום מרכזי בסוגיית הגמרא (שבת כא ע"ב) אך נעדר לחלוטין משני ספרי המקבים, שנכתבו (על ידי מחברים שונים) סמוך למאורע, בארץ (מקבים א) ובגולה (מקבים ב).
3. כיצד אפשר להסביר את הסתירות הקיימות לכאורה גם במקורות התנאיים בעניין מאורע זה: בגמרא בשבת (כא ע"ב) מופיע המעשה בפך השמן, שהדליקו ממנו שמונה ימים; בגמרא במנחות (כח ע"ב) מסופר על (שמונה) שיפורים של ברזל שמהם הכינו מנורה מאולתרת ובה הדליקו את הנרות כשנכנסו למקדש לראשונה;¹² ואילו באחד

כאן בחנוכה ופורים, כאן בשאר יומי". וכך נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן תקעג סעיף א): "הלכתא בטלה מגילת תענית, וכל הימים הכתובים בה מותר להתענות בהם... חוץ מחנוכה ופורים, שאסור להתענות בהם..."

8. על פי קהלת ב', ב.
9. ראו שבת כא ע"ב: "מאי חנוכה?...". שאלת הגמרא קשורה בוודאי להלכות הדלקת הנרות, בדומה לנרות שבת, כך שאין זו שאלה על חנוכה בכלל אלא דווקא על 'נר חנוכה', וכפי שגרס בעל השאלות: "מאי נר חנוכה" (שאלות דרב אחאי גאון, שאילתא כו). ראו גם להלן, הערה 59.
10. ראו: מל"א י"ז, ח-טז; מל"ב ד', א-ז.
11. ראו: אבות פ"ה מ"ה; יומא כא ע"א. ראו עוד בספר נר מצוה למהר"ל, בני ברק תשל"ב, עמ' כב.
12. כך בהרחבה בפסיקתא רבתי מזמור שיר חנוכה פ"ב, מהר" איש שלום ה ע"א: "ולמה מדליק נרות בחנוכה? אלא בשעה שנצחו בניו של חשמונאי הכהן הגדול למלכות יון, שנאמר: 'ועורתי בניך ציון על בניך יון' (זכריה ט', יג), נכנסו לבית

הנוסחים של מגילת תענית נאמר, שבמשך שמונה ימים היו מתעסקים במזבח!¹³

מעבר לקושיות אלו עולות שאלות יסוד הנוגעות למקורות נוספים:

1. המשנה במסכת ביכורים תולה את סוף זמן הבאת הביכורים בחנוכה:

מעצרת ועד החג [סוכות] – מביא וקורא. מן החג ועד חנוכה – מביא ואינו קורא. רבי יהודה בן בתירא אומר: מביא וקורא (פ"א מ"ו).

הניסוח במשנה נראה תמוה: איך ייתכן שמצוות ביכורים מן התורה תלויה בתאריך ובמאורע מימי הבית השני? ועוד: מדוע לא תסתיים עונת הביכורים בחג הסוכות – "בְּאַסְפֹּךָ אֶת מַעֲשֶׂיךָ מִן הַשָּׁדָה"?

המקדש, מצאו שם שמונה שפורין של ברזל וקבעו אותם והדליקו בתוכם נרות". לפי הנוסח המקורי הגרסה היא "שבעה שיפורין" ולא "שמונה", ראו: ו' נעם, מגילת תענית – הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים תשס"ד, עמ' 271, הערה 46. יש מקום לשער ששיפור אחד היה נחוץ לחלק התחתון של הנר המרכזי, ועוד שבעה לנרות.

13. יש לציין שכל הקטעים הסותרים לכאורה מופיעים ב'תלמוד' (= הסכוליון) של מגילת תענית, אולם ראו מחקרה היסודי והמקיף של ו' נעם (מגילת תענית, לעיל, הערה 12, עמ' 103-107, 153-154, 266-276) בעניין המסורות השונות שהתלכדו במגילת תענית. כך נאמר בנוסח הכלאיים המשולב של מגילת תענית (שם, עמ' 103-105): "כשנכנסו גוים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה יד בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד שהיה מונח בחותמו של כהן גדול שלא נטמא, ולא היה בו להדליק אלא יום אחד, ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמנה ימים; לשנה אחרת קבעום שמנה ימים טובים. ומה ראו לעשות חנוכה שמנה ימים, והלא חנוכה שעשה משה במדבר לא עשה אלא שבעת ימים? ... וכן מצינו בחנוכה שעשה שלמה שלא עשאה אלא שבעת ימים. ומה ראו לעשות חנוכה זו שמנה ימים? אלא בימי מלכות יוון נכנסו בני בית חשמונאי להיכל, ובנו את המזבח וסדוהו בסיד, ותקנו בו כלי שרת, והיו מתעסקין בו שמנה ימים; ומה ראו להדליק את הנרות? אלא בימי מלכות יוון שנכנסו בני חשמונאי להיכל, שבעה שפורים של ברזל בידם וחפום בעץ, והדליקו בהם את הנרות; ומה ראו לגמור בהן את ההלל? אלא שכל תשועה ותשועה שהקב"ה עושה להם לישראל, היו מקדימין לפניו בהלל בשירה, ובשבח ובהודאה...".

(שמות כ"ג, טז)? מה מיוחד דווקא בימי החנוכה, שהם יכולים להיות תאריך גבול עבור הביכורים הקשורים בתחום החקלאי?¹⁴

2. בכמה מקומות בספר מקבים ב מכונה החנוכה בשם "חג הסוכות" שבחודש התשיעי.¹⁵ אם יש בסיס כלשהו להשוואת החנוכה לחג הסוכות, הדבר יסביר בבהירות מדוע נקבע שחנוכה יימשך שמונה ימים, אולם איזו הצדקה יש להדבקה של סוכות לחנוכה?

3. יוסף בן מתתיהו קרא לחנוכה בשם "חג האורים",¹⁶ אך באופן תמוה לא נימק את השם הזה בהדלקת הנרות אלא תלה אותו במדרש רעיוני מובהק: "משום שאותה הזכות [לעבוד את אלוהינו] הופיעה לנו בלי שקיוונו לה".

ומעל לכול – האם יש קשר בין אורות החנוכה לבין התקופה האפלה ביותר בשנה – הימים הקצרים ביותר בשנת החמה יחד עם סוף החודש (התשיעי), החשוך באין ירח? הלוא מראשית הבריאה נקבעה עונה זו כשפל האור השנתי, וגם החגים האליליים בעונה זו הם חגי 'אור ואש'. הדלקת הנרות בחנוכה דווקא בתקופה האפלה ביותר בשנה איננה יכולה להיות מקרית.

ב. יום ייסוד היכל ה'

התאריך של החנוכה אינו מקרי, ויסודו בראשית ימי הבית השני,

14. כמו כן יש לברר, האם אפשר היה להביא ביכורים עד תחילת החנוכה או עד סופה.

15. בספר מקבים ב א', ט: "ועתה (כתבנו אליכם) כדי שתחגגו את ימי חג הסוכות של חודש כסלו". שם י', ה-ח: "וקרה שביום אשר בו חולל המקדש בירי הגויים, ביום ההוא היה גם טיהור ההיכל, ביום עשרים וחמישה בחודש ההוא, הוא כסלו. ובשמחה הם חגגו שמונה ימים באורח של (חג) הסוכות, בזכרם שלפני זמן קצר הם עשו את חג הסוכות כשהם רועים במערות כדרך החיות. לכן, בהחזיקם מטות וענפים רעננים וגם (כפות) תמרים, הם העלו מזמורים למי שהצליח את דרכם לטיהור מקומו. והם קבעו, בצו משותף ובהחלטה לכל עם היהודים, לחגוג את הימים האלה שנה בשנה" (כל הציטוטים מספר מקבים ב בפרק זה הם על פי מהדורת ד' שוורץ, ירושלים תשס"ה).

16. קדמוניות היהודים ספר שנים עשר ז ז, מהד' שליט עמ' 62.

שנים רבות לפני המרד החשמונאי. שני נביאים ידועים לנו – חגי וזכריה – עלו עם זרובבל ויהושע בן יהוצדק בשיבת ציון הגדולה בעקבות הצהרת כורש.¹⁷ אחרי ההתלהבות הגדולה של השיבה ליהודה, הקמת מזבח וחידוש העבודה בירושלים, הקפאה הממלכה הפרסית את בניית הבית. כאשר עלה דריווש לשלטון, כבר לא היה רצון בלב היהודים עולי הגולה לבנות את בית ה', שררה אווירה של 'השלמה' עם ההקפאה, וכל אחד פנה לעשות לביתו. דריווש היה התומך הגדול ביותר בשכי הגולה ובמפעלם, כפי שהתברר לאחר מכן גם לצריהם (עזרא ה', ז), אבל השינוי לא הופנם מיד, ובשנה השנייה לדריווש עדיין לא החלו שבי ציון לבנות את בית המקדש. חוסר הרצון לעסוק בכך התכסה ב'טלית של צדקות', הקובעת כי טרם הגיעה העת לבנות את בית ה', או בלשונו של הנביא: "הָעַם הַזֶּה אָמְרוּ לֹא עֵת בָּא עֵת בֵּית ה' לְהִבְנוֹת" (חגי א', ב).¹⁸ נבואתו של חגי בשנה השנייה למלכות דריווש, בראשון לחודש השישי (א' באלול), באה להפריך טענה זו של העם:

בְּשָׁנֹת שְׁתַּיִם לְדִרְיוֹשׁ הַמֶּלֶךְ בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁשִׁי בְּיוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הָיָה דָּבָר ה' בְּיַד חָגִי הַנָּבִיא... לֵאמֹר. הֵעֵת לָכֶם אַתֶּם לְשַׁכֵּת בְּבִתְיֵכֶם סְפוּגִים וְהַבֵּית הַזֶּה תִּרְבַּח... יַעַן בֵּיתִי אֲשֶׁר הוּא תִּרְבַּח וְאַתֶּם רָצִים אִישׁ לְבֵיתוֹ... אִישׁ לְבֵיתוֹ... (שם, א-ט).

17. להלן נביא מנבואות חגי וזכריה רק את הנחוצ לנבואתו בנוגע לחנוכה. לניתוח רחב יותר של נבואותיהם עיינו מאמרי 'יום ייסוד היכל ה' (על-פי נבואות חגי וזכריה)', מגדים יב, תשנ"א, עמ' 49-97. מאמר זה נדפס שוב עם כמה שינויים בתוך: 'רוזנסון וע' אריאל (עורכים), באורך נראה אור – קובץ מאמרים לחנוכה לזכרו של סגן דני כהן הי"ד, ירושלים תשס"ד, עמ' 163-178. המאמר מופיע גם באתר שלי: www.ybn.co.il.

18. ראוי לשים לב להכפלת המילה "עֵת", יחד עם דמיון הלשון בצליל: "עֵת בָּא" / "עֵת בֵּית", וכן לשימוש בצורת המקור 'בָּא' במקום פועל רגיל. לשון כזו של שיר ופתגם מדגישה את עצמת הוויכוח על שאלת "עֵת בָּא", כלומר, האם הגיעה העת לבוא אל ה', היא העת לבניין הבית?

הנביא קבע כי טענת העם על ה"עת" שלא בא זמנה היא מופרכת, שכן ביחס לענייניהם הפרטיים הם בטוחים שהגיעה העת לבנות איש את ביתו היפה. אם כל אחד יכול לבנות לו בית מידות ספון בארז,¹⁹ אי-אפשר שלא הגיעה העת לבנות גם את בית ה', כדרך שביטא זאת דוד במלכו בירושלים, בבקשו לבנות הבית לה': "רָאָה נָא אֲנֹכִי יוֹשֵׁב בְּבֵית אֲרָזִים וְאֶרְוֹן הָאֱלֹהִים יֹשֵׁב בְּתוֹךְ הִרְיָעָה" (שם"ב ז', ב). הנביא חגי הטיח ביקורת חריפה בשבי ציון ואמר, שכל אחד בוחר לבנות לו בית נאה ולשקוע בד' אמותיו, ולכן אין לבם לענייני הציבור, וכל שכן שאין דעתם נוטה אל עבודת ה'.

חגי המשיך ותיאר את תגובת ה' אשר תפגע ברווחה הכלכלית ותביא בצורת קשה. כך יזעזע ה' את השקועים בבתיים ובשדותיהם ויעורר אותם לחשבון נפש ולבדיקת הדרך:

וְעַתָּה כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת שִׁימוּ לְבַבְכֶּם עַל דְּרָכֵיכֶם. וְרַעַתְם הַרְבֵּה וְהִבֵּאתֶם מִעֵט אֹכֹל וְאִין לְשִׁבְעָה שָׁתוּ וְאִין לְשִׁכְרָה לְבוֹשׁ וְאִין לָחֶם לֹא וְהַמִּשְׁתַּכֵּר מִשְׁתַּכֵּר אֶל צָרוֹר נָקוֹב... יַעַן בֵּיתִי אֲשֶׁר הוּא חָרֵב וְאַתֶּם רָצִים אִישׁ לְבֵיתוֹ. עַל כֵּן עָלִיכֶם כָּלֹאֹ שָׁמַיִם מִטֶּל וְהָאָרֶץ כָּלֹאָה יְבוּלָה. וְאֶקְרָא חָרֵב עַל הָאָרֶץ וְעַל הַהָרִים וְעַל הַדָּגָן וְעַל הַתִּירוֹשׁ וְעַל הַיִּצְהָר וְעַל אֲשֶׁר תּוֹצִיא הָאֲדָמָה וְעַל הָאָדָם וְעַל הַבְּהֵמָה וְעַל כָּל יִגִּיעַ כַּפִּים (חגי א', ה-יא).

נבואת חגי נתנה את רישומה בקרב מנהיגי העם:

וַיִּשְׁמַע זִרְבָּבֶל בֶּן שְׁלֵתִיאל וַיהוֹשֻׁעַ בֶּן יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְכָל שְׂאֵרֵית הָעָם בְּקוֹל ה' אֱלֹהֵיהֶם וְעַל דְּבָרֵי חָגִי הַנָּבִיא כַּאֲשֶׁר שָׁלְחוּ ה' אֱלֹהֵיהֶם וַיִּירָאוּ הָעָם מִפְּנֵי ה'... וַיַּעַר ה' אֶת רוּחַ זִרְבָּבֶל בֶּן שְׁלֵתִיאל פָּחַת יְהוּדָה וְאֶת רוּחַ יְהוֹשֻׁעַ בֶּן יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאֶת רוּחַ כָּל שְׂאֵרֵית הָעָם וַיָּבֹאוּ וַיַּעֲשׂוּ מְלָאכָה בְּבֵית

19. על פי ירמיהו כ"ב, יד.

ה' צָבָאוֹת אֱלֹהֵיהֶם. בְּיוֹם עֲשָׂרִים וָאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ בְּשָׁשִׁי²⁰ בְּשָׁנָה שְׁתֵּים לְדִרְיוֹשׁ הַמֶּלֶךְ (שם, יב-טו).

ככל הנראה, "מְלָאכָה" זו כללה רק הכנות לבניית בית ה', כגון איסוף חומרים והכנת כלים, כפי שפירשו רש"י ורד"ק, וכך יש להבין את מושג עשיית ה"מְלָאכָה" גם בתחילת מעשה המשכן (שמות ל"ו, ו-ז).²¹ את הבנייה ממש החלו רק בחודש התשיעי (כסלו), כדלהלן.²² בעשרים ואחד לחודש השביעי (תשרי), בהמשך שנת שתיים לדיריוש (השנה והחודשים נמנו מניסן!) – הלוא הוא היום האחרון של חג הסוכות – נתן ה' בפי חגי הנביא, "מְלָאכָה ה'", נבואת חזון נוספת לזרובבל בן שאלתיאל המנהיג הפוליטי וליהושע בן יהוצדק הכהן הגדול (חגי ב', א-ט), נבואה שבה נעסוק להלן. כאן מגיע התאריך האחרון והקובע בנבואת חגי – עשרים וארבעה לחודש התשיעי (כ"ד בכסלו). מסוף סוכות עבר אפוא הנביא אל ערב 'חנוכה', דורות רבים לפני החשמונאים (!):

בְּעֶשְׂרִים וָאַרְבָּעָה לַתְּשִׁיעִי בְּשָׁנָה שְׁתֵּים לְדִרְיוֹשׁ הָיָה דְבַר ה' אֶל חָגִי הַנְּבִיא לֵאמֹר...

וְעָתָה שִׁימוּ נָא לְבַבְכֶּם מִן הַיּוֹם הַזֶּה וּמַעֲלָה מְטָרָם שׁוֹם אֲבָן אֶל אֲבָן בְּהִיכַל ה'. מֵהַיּוֹתָם בָּא אֶל עֲרֹמַת עֲשָׂרִים וְהִיתָה עֲשָׂרָה בָּא אֶל הֵיכָל לְחֹשֶׁף חֲמִשִּׁים פּוֹרָה וְהִיתָה עֲשָׂרִים. הִפִּיתִי אֶתְכֶם

20. על פי חלוקת הפרקים ועל פי הקשר הפשט תאריך זה שייך למעלה, לראשית עשיית המלאכה בבית ה'; אולם לפי המסורה תאריך זה, כ"ד באלול, שייך לנבואה הבאה, אלא שמיד אחריו מופיע תאריך אחר, כ"א בתשרי, כך שחלוקת המסורה מותירה את העניין סתום.

21. כידוע, מלאכת המשכן וגם רבות ממלאכות השבת הן מלאכות של הכנת חומרים, בגדים וכלים ובעיקר איסופם והבאתם למקום הבנייה, הלוא זו 'מלאכת הוצאה', שבה תלויות שאר המלאכות, וראו נבואת ירמיהו (י"ז, יט-כז) נגד חילול השבת בהוצאת משא בשערי ירושלים, ומאבקו של נחמיה (י"ג, טו-כב) לסגירת השערים בשבת.

22. כך מבואר גם בתלמוד הירושלמי, ראש השנה פ"א, נו ע"ב, לדעת ר' אליעזר בשם ר' חנינה.

בְּשֶׁדֶּפֶן וּבִירְקוֹן וּבְכֶרֶד אֶת כָּל מַעֲשֵׂה יְדֵיכֶם וְאִין אֶתְכֶם אֵלַי נָאִם ה'.

שִׁימוּ נָא לִבְכֶּכֶם מִן הַיּוֹם הַזֶּה וּמַעַלָּה מִיּוֹם עֲשָׂרִים וָאַרְבָּעָה לַתְּשִׁיעִי לְמָן הַיּוֹם אֲשֶׁר יִסֹּד הֵיכַל ה' שִׁימוּ לִבְכֶּכֶם. הַעוֹד הַזֶּרַע בְּמִגְוֵרָה וְעַד הַגֶּפֶן וְהַתְּאֵנָה וְהַרְמוֹן וְעֵץ הַזֵּית לֹא נִשָּׂא [פריו] מִן הַיּוֹם הַזֶּה אֶבְרָךְ. (חגי ב', י-יט).

בנבואתו הפריד חגי בין המצב שהיה קיים עד אותו היום ובין המצב שישרור מכאן ואילך. עד עתה, ה' היכה את הארץ בכצורת קשה, כפי שהבטיח.²³ חגי הנביא גם מסר לנו דין וחשבון מפורט על היבול המועט של הגרנות (חמישים אחוז) ושל היקבים (ארבעים אחוז) בשנה זו. אבל מעתה ואילך, עם ייסוד היכל ה', הבטיח חגי שהכצורת תיפסק ותתחיל שנה מבורכת – "מִן הַיּוֹם הַזֶּה אֶבְרָךְ".²⁴

23. למשמעותה הנוראה של מכה זו עיינו יואל א'-ב'; ירמיהו י"ד.

24. נבואה זו פותחת ב'חידוד' לכוהנים בענייני קודשים וטהרות: "שֶׁאֵל נָא אֶת הַכֹּהֲנִים תּוֹרָה לֵאמֹר. הֵן יֵשָׂא אִישׁ בְּשֶׁר קֹדֶשׁ בְּכִנֹּף בְּגָדוֹ וְנָגַע בְּכִנְפוֹ אֶל הַלֶּחֶם וְאֶל הַנֶּזֶיד וְאֶל הַיַּיִן וְאֶל שֶׁמֶן וְאֶל כָּל מֵאֲכָל הַיִּקְדָּשׁ וַיַּעֲנוּ הַכֹּהֲנִים וַיֹּאמְרוּ לֹא. וַיֹּאמֶר חָגִי אִם יַעַן טָמֵא נֶפֶשׁ בְּכָל אֵלֶּה הִיטָמֵא וַיַּעֲנוּ הַכֹּהֲנִים וַיֹּאמְרוּ יִטָּמֵא" (חגי ב', יא-יג). הגמרא (פסחים טז ע"ב - יז ע"א) פירשה שהבגד נגע בלחם, הלחם בנזיד, הנזיד נגע ביין, היין בשמן והשמן בכל מאכל, ומדובר בשאלות של טומאה וטהרה בקודש (עיינו שם), אולם ראב"ע (חגי ב', יד) פירש את השאלות על דרך הפשט, שכנף הבגד נגעה באחד מן המאכלים השונים. לשאלת הנביא השיבו הכהנים, שקדושה אינה עוברת במגע כזה, אולם טומאה עוברת בו. הנביא משתמש בחילוק זה כמשל, שמטרתו להוכיח שוב את שבי הגולה על עצלותם בבניית המקדש. הטומאה מתפשטת ביתר קלות מן הקדושה ומן הטהרה, כי הטהור הנוגע בטמא נטמא על ידו ואינו מטהרו. מכאן שהופעת הקדושה בעולם תובעת מאמץ ומעשה של בני אדם, ואינה מופיעה מן השמים בלעדיהם. בהיעדר המאמץ האנושי מתפשטת רק הטומאה. לכן "כָּל מַעֲשֵׂה יְדֵיהֶם וְאֲשֶׁר יִקְרִיבוּ שֵׁם" (שם) טמאים הם בהיעדר המקדש, מפני שאינם חפצים לבנותו, והם ממתנינים שיבוא מעצמו, אולי מן השמים; אך מן השמים הופיעה הכצורת!

כך מובנים היטב דברי הנביא, ואין עוד צורך בכל הפירושים הרחוקים שתלו בהם, עיינו למשל מ' זר-כבוד, פירוש דעת מקרא לספר חגי, ירושלים תשל"ז, עמ' ט, הערה 7. הפירוש המוצע שם קשה, כי אין בחגי ובזכריה זכר לבעיה של עמי הארצות.

מפני מה נאמרה נבואה זו דווקא בעשרים וארבעה לתשיעי (כ"ד בכסלו), שבו עדיין לא בנו ולא שמו "אֶבֶן אֶל אֶבֶן בְּהִיכַל ה'" ? מפני מה יום ייסוד היכל ה' נקבע דווקא ביום זה (כנראה לקראת ערבו של יום המחרת, כ"ה בכסלו, שנת שתיים לדרייוש)? האם יש לכך קשר לחנוכת בית חשמונאי שאירעה באותו תאריך כעבור כמה דורות?

מעיון בטבע הארץ במקביל לפסוקי הנביא, מסתבר שלא לחינם המתין חגי הנביא עד חודש כסלו ולא אמר נבואה זו מוקדם יותר. כידוע לאנשי הטבע והסיוור בארץ ישראל, עונת המסיק והפקת השמן חלה בחודשים תשרי-מרחשוון-כסלו, כלומר בין סוכות לחנוכה.

בתקופה זו אוספים את יכול הזיתים ודורכים אותם בבתי הבר.²⁵

הדבר רמוז גם בתורה: "חַג הַסֻּכּוֹת תַּעֲשֶׂה לָךְ שִׁבְעַת יָמִים בְּאֶסְפֵּךְ מִגִּרְנֶךָ וּמִיִּקְבְּךָ" (דברים ט"ז, יג) – חג האסיף מציין את סוף האסיף של הגורן והיקב – אך לא של היצהר. איסוף היצהר רק מתחיל בסוכות, והוא נמשך עד חנוכה. לכן, גם הבאת הביכורים למקדש לא יכולה להסתיים בסוכות אלא בחנוכה – זמן החנוכה הוא סוף עונת הזית, האחרון להיאסף משבעת המינים, ולכן זהו הסיום של עונת הביכורים כולה!

כאמור, אותה שנה – שנת בצורת חמורה הייתה. ביחס לגורן וליקב ניכר היה הדבר כבר בחודשים השישי והשביעי (אלול-תשרי), אולם עונת הזית רק התחילה אז, והיכול טרם נמדר. הנביא רצה לתת דין וחשבון מפורט ומלא על היכול המועט שגדל בשנה זו, לכן המתין עד לסיום עונת הזית והשמן, בסוף החודש התשיעי. רק בחודש זה התבררה במלואה עצמת הבצורת שפקדה את הארץ בשנה זו, כדברי הנביא: "הַעוֹד הַזֶּרַע בְּמִגּוֹרָה וְעַד הַגֶּפֶן וְהַתְּאֵנָה וְהָרְמוֹן וְעֵץ הַזֵּית לֹא נִשְׂא [פרי] מִן הַיּוֹם הַזֶּה אֲבָרָךְ" (חגי ב', יט).

25. דריכת השמן בבתי הבר בשומרון ובגליל נמשכת גם היום עד סוף כסלו. באזור בנימין סיימו באחת השנים את דריכת השמן בדיוק שבוע לפני חנוכה, והיו שנים שסיימו בתוך ימי החנוכה.

הבטחת ה' מפי חגי, "מִן הַיּוֹם הַזֶּה אֶכְרֹךְ", אין פירושה שכעת יישא הזית פרי, ²⁶ אלא שמכאן ואילך, עם ייסוד בית ה', תתחיל שנה מבורכת, שנה שבה יזרעו מאוחר, אך יהיה קציר מבורך ואסיף מלא. אמנם רק בניסן יוכלו הבריות להתחיל לראות יכול מבורך, אך אולי כבר בשבט יבינו שזו שנה מוצלחת ופורייה, לאור כמויות הגשמים שירדו.

יום ייסוד היכל ה', ככל הנראה, לא היה בעשרים וארבעה לחודש התשיעי, שהרי חגי אמר בו "מִטֶּרֶם שׁוּם אֶבֶן אֶל אֶבֶן בְּהִיכַל ה'" (שם, טו). מסתבר על כן, שיום ייסוד היכל ה' היה למחרת, בעשרים וחמישה לחודש, ומאותו יום והלאה תתחיל שנה מבורכת.

עדות לייסוד היכל ה' על פי נבואת חגי ניתן למצוא בנבואה קצת יותר מאוחרת של הנביא זכריה. בשנת ארבע לדרייוש, "בְּאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ הַתְּשִׁיעִי בְּכֶסֶל" (זכריה ז', א), כאשר בניית בית המקדש הייתה בעיצומה, ²⁷ באו לשאול את זכריה האם הגיע הזמן לבטל את הצומות שנתקנו על חורבן הבית הראשון, או ליתר דיוק, 'האם נצום ונבכה השנה בחודש החמישי?' דברי תשובתו של זכריה יצרו נבואה מיוחדת במינה, ובה סיכומים של נבואות קודמות. בין השאר רמז זכריה לנבואת חגי ביום ייסוד ההיכל: ²⁸

26. פלא הוא שרד"ק (חגי ב', יט), שעמד על עונת הזית, התקשה בהבנת דברי הנביא, כנראה מפני שהבין מדבריו כי הזית יישא פרי למחרת. בפשטות מובן שהשינוי יתממש רק בשנה שלאחריה.

27. רק בשנת שש לדרייוש נסתיימה הבנייה. ראו: עזרא ו', טו.

28. ראו רש"י וראב"ע לפסוק ט, ש"הנביאים" כאן הם חגי וזכריה. הנביא בא לומר: כשם שהתקיימו דברי הנבואה בשנת שתיים לדרייוש, כך תתקיים נבואת הנחמה של זכריה באותה עת. זכריה גם חזר כאן על ביטויים מרכזיים מנבואת חגי, כמו דבריו "אֵל תִּירָאוּ תַחֲזֹקְנָה יְדֵיכֶם" (זכריה ח', יג), הדומים לנבואת חגי: "וְעָתָה חֲזֹק וְרַבְּכֵל... אֵל תִּירָאוּ" (חגי ב', ד-ה). כאשר נשא חגי את נבואתו ביום ייסוד היכל ה', אולי כבר עמד זכריה לצדו והיה שותף לנבואתו, ומאוחר יותר נשא זכריה נבואה הממשיכה את נבואת חגי ומשלימה אותה (זכריה א', א: "בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי בִּשְׁנַת שְׁתֵּים לְדָרְיוֹשׁ...", בדיוק חודשיים אחרי תחילת חגי; זכריה א', ז: "בְּיוֹם עֶשְׂרִים

כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת תַּחֲזֹקְנָה יְדִיכֶם הַשְׁמָעִים בַּיָּמִים הָאֵלֶּה אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה מִפִּי הַנְּבִיאִים אֲשֶׁר בְּיוֹם יִסַּד בֵּית ה' צְבָאוֹת הֵחִיכֵל לְהַכְנֹת.

כִּי לִפְנֵי הַיָּמִים הָהֵם שָׁכַר הָאָדָם לֹא נָהִיָּה וּשְׁכָר הַבְּהֵמָה אֵינָנָה וְלִיּוֹצֵא וְלִבָּא אֵין שְׁלוֹם מִן הַצָּר וְאֶשְׁלַח אֶת כָּל הָאָדָם אִישׁ בְּרַעְהוּ. וְעַתָּה לֹא כַּיָּמִים הָרַאשֹׁנִים אֲנִי לְשֹׁאֲרֵית הָעָם הַזֶּה נֶאֱמַר ה' צְבָאוֹת. כִּי זֶרַע הַשְּׁלוֹם הִגְפֵּן תַּתֵּן פְּרִיָּה וְהָאָרֶץ תַּתֵּן אֶת יְבוּלָהּ וְהַשְּׂמִים יִתְּנוּ טָלָם וְהַנְּחִלְתִּי אֶת שְׁאֲרֵית הָעָם הַזֶּה אֶת כָּל אֶלֶּה (זכריה ח', ט-יב).

בדומה לנבואת חגי, אף כאן מופיע תיאור של המצב הקשה ששרר בארץ קודם ייסוד בית ה', ולצדו תיאור של הברכה המרובה, בשעה שבית ה' הלך ונבנה. המצב הקשה ששרר, כזכור, עד כ"ד בכסלו בשנה השנייה לדרישוש,²⁹ בסופה של עונת הזית והשמן, ולפי זה אנו קוראים בפסוק תמונה עגומה ביותר של פעילות בתי הבר בחודש כסלו בשנה זו: שכירי האדם, הבהמות המסוככות את 'הממל' (= אבן המפרכת את הזיתים) על אבן 'הים' בבית הבר, וכן היוצאים מבית הבר והבאים אליו³⁰ – כולם היו חפויי ראש ואבלים, באשר בעלי הבתים לא יכלו לשלם להם.³¹ לכן גם פרצו מריבות קשות בין בעלי הזיתים לבין הפועלים, ויד איש נשתלחה באחיו.

וְאַרְבָּעָה לַעֲשֵׂתִי עָשָׂר חֹדֶשׁ הוּא חֹדֶשׁ שֶׁכָּט בִּשְׁנַת שְׁתַּיִם לְדִרְיוּשׁ... בְּדִיוֹק חוֹרְשִׁים אַחֲרֵי סוֹף חֲגִי, מִמַּשׁ כְּמוֹרָה וְתַלְמִידוֹ בְּנִבְוָאָה.

29. כך כתב רד"ק שם (ח', י): "כי לפני הימים ההם" – רצה לומר לפני שיוסד בית ה', שיוסד בשנת שתיים לדרישוש ביום עשרים וארבעה לתשיעי, ידעתם כי 'שכר האדם לא נהיה', כלומר לא נהיה לברכה אלא הלך למארה".

30. רק בדריכת השמן נעשית מלאכה גם על ידי אדם וגם על ידי בהמה יחד בתוך מבנה סגור שיוצאים ממנו ובאים אליו (בגורן ובשדה השטח פתוח, ואילו ביקב דורך האדם לבדו).

31. לכך יש להוסיף את תיאורו של חגי (א', ו): "וְהַמִּשְׁתַּכֵּר מִשְׁתַּכֵּר אֶל צֶרֶד נְקוֹב" – צרור הכסף היה נקוב, כלומר, מחורר, ומעט הכסף היה נופל ארצה.

שנתיים מאוחר יותר, בשנת ארבע לדרישוש, עדיין הייתה תמונה זו זכורה היטב, והנביא השתמש בה לצורך ההשוואה המבורכת בין 'הימים הראשונים', קודם שהתחילו בבניית הבית, לבין השינוי המבורך שחל ביבול הארץ ובמשק החקלאי אחר כך.³²

כאמור, יום ייסוד היכל ה', היום שבו חלה תפנית דרמטית בנוגע לברכת הארץ, היה כנראה יום כ"ה בכסלו. ככל הנראה, יום זה צוין ונזכר דורות רבים אחר כך והיה כרוך בסוף עונת השמן, שהייתה תמיד גם סוף עונת הביכורים במקדש.

מכאן מתבקש הקשר בין נבואות חגי וזכריה על יום ייסוד היכל ה' ובין התקופה החשמונאית. יום זה נבחר על ידי המתיוונים בכוונה תחילה כיום שבו ייכנסו לבית המקדש ויחללו אותו. דווקא ביום שבו נוסד המקדש על ידי שבי הגולה, בחרו המתיוונים 'לייסד' מחדש את המקדש לפי טעמים ולהציב את פסל השיקוץ בהיכל ה'.

שלוש שנים אחר כך יקפידו החשמונאים לערוך את חנוכת המקדש והמזבח בכ"ה בכסלו, בדיוק באותו היום שבו חיללו אותם המתיוונים.³³

32. הביטוי "פִּי זֶרַע הַשָּׁלוֹם" יכול להיות כללי, אך יכול גם לרמז אל הזית, שכן הגפן ותבואת הארץ נזכרו בפירוש, והזית משלים את עיקר הנבואה ונזכר בנושא בשורת הנבואה עד תומה. ענפי הזית ואור השמן הם הביטוי לשלום שבא לאחר הפורענות, ממש כמו עלה הזית בפי היונה שאחר המבול.

33. ר' יעקב עמדין בספרו מור וקציעה, סימן תרע, עמד על סוד הקשר בין חנוכת חשמונאי לבין נבואת חגי וחנוכת הבית בתחילת הבית השני: "בטעם שם חנוכה נראה לי דבר חדש בע"ה, שנקרא כן גם על שם חינוך ההיכל שהיה בזמן הזה בימי חגי הנביא, ככתוב בנבואתו שבעשרים וארבעה לתשיעי שהוא כסלו הוסד, ולמחרתו חנכוהו בהקדשה (אע"פ שלא נבנה הבית עדיין, כדאיתא במדרש, וכעניין שאמרו [זבחים סב ע"א] 'מקריבין אע"פ שאין בית') ובהדלקה מבערב, שאין מחנכין המנורה אלא בין הערבים, כמו ששנינו במנחות (מט ע"א). ועל שם חנוכת הבית נקראים ימי נס הנרות שאירע באותו פרק 'חנוכה'. ויש מכאן סעד גדול למה שנהגו לעשות סעודות ולהרבות קצת שמחה [= בערב חנוכה]... ועם זה אני [= ר' יעקב עמדין] מיישב גם כן קושיית הבית יוסף, שהיה ראוי לבל יהיה ראשון מן השמונה ימים מן המנין. ואומר אני שעשו זכרון ליום ראשון, לכבוד ההיכל שהדליקו בו תחלה בהבית השני. ועוד, אולי זכות זה היום לפי שחנכוהו

נכון להוסיף עוד השערה מסתברת: סיום עונת השמן והביכורים בכל ימי הבית השני צוין כנראה על ידי הדלקת הנרות במנורת המקדש, וכך התחבר ליום ייסוד היכל ה'. סביב היום ההוא התנהל המאבק על טיהור המקדש בזמן המרד החשמונאי. כך התחבר הטבע של סוף עונת השמן עם הנס של ייסוד היכל ה', וזה היה הרקע הקודם לחנוכת המקדש ולטיהורו על ידי החשמונאים.

ג. "עוד אחת מעט היא"

ייתכן קשר הדוק עוד יותר בין נבואות חגי וזכריה לבין ימי החנוכה. בנבואתו בעשרים ואחד לשביעי (כ"א בתשרי) התמודד חגי עם טענה נוספת של שבי הגולה שנמנעו מבניית בית ה'. הייתה זו תחושת הקטנות לעומת הזיכרונות הגדולים מימי הבית הראשון, ימי הנבואה, וההרגשה שעם כל מאמציהם לא יוכל הבית שייבנה להגיע להודו ולתפארתו של הבית הראשון, ולו רק מפני שלא עלו כל ישראל בחזרה לארצם ואין ממלכה עצמאית בידם אלא שלטון המעצמה הפרסית:

מִי בָכֶם הִנְשָׂאֵר אֲשֶׁר רָאָה אֶת הַבַּיִת הַזֶּה בְּכַבֹּדוֹ הָרִאשׁוֹן וְמָה
אַתֶּם רֹאִים אֹתוֹ עַתָּה הֲלֹא כְּמֹהוּ כְּאִין בְּעֵינֵיכֶם (חגי ב', ג.)³⁴

להיכל בו בתחלה על ידי הדלקת המנורה, עמד להם שנעשה להם בו הנס, שמצאו הפך.

וכיוצא בזה מצינו הרבה במדרשות, שהיום גורם להעשות בו נס, וכדברי הרמב"ן ז"ל במקומות הרבה מפירוש התורה, שזהו שארז"ל 'מעשה אבות סימן לבנים', שכל נסים העתידים צריכים תחלה לפועל דמיון, ונרמזו הכל במקרא, שבכל דבר נס נעשה דוגמתו תחלה... אם כן, זה היום הוא עיקר הנס בכללו וסבתו. וזה נכון מאד, עם שלא שעררהו הקודמים."

34. תחושה עמוקה זו באה לידי ביטוי גם בתיאור הניסיון הראשון לייסוד בית ה' בימי כורש, בשנה השנית לבואם של שבי הגולה: "וַרְבִּים מֵהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְרָאשֵׁי הָאֲבוֹת הַזִּקְנִים אֲשֶׁר רָאוּ אֶת הַבַּיִת הָרִאשׁוֹן בְּיָסְדוֹ זֶה הַבַּיִת בְּעֵינֵיהֶם בְּכִים בְּקוֹל גָּדוֹל וַרְבִּים בְּתוֹעָה בְּשִׂמְחָה לְהָרִים קוֹל. וְאִין הָעָם מְפִידִים קוֹל תְּרוּעַת הַשִּׂמְחָה לְקוֹל בְּכִי הָעָם כִּי הָעָם מְרִיעִים תְּרוּעָה גְדוֹלָה וְהַקוֹל נִשְׁמָע עַד לְמִדְבָּר" (עזרא ג', יב-יג). אותה

נגד טענה זו נשא חגי נבואה מחזקת בטווח הקצר (נבואה שבה נאמר שלוש פעמים "חֲזֹק" ו"נִעְשׂוּ"), אך גם נבואה מרחיקת לכת המבטיחה מהפכה מרעישת בעולם, כבוד מלא לישראל, היפוך התלות של ישראל בגויים למצב שבו יבואו כל הגויים לכבד את ישראל ואת בית ה', ולבסוף שלום אמת מאת ה':

כִּי כֹה אָמַר ה' צְבָאוֹת עוֹד אֶחָת מַעַט הִיא וְאֲנִי מַרְעִישׁ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ וְאֶת הַיָּם וְאֶת הַחֲרָבָה. וְהִרְעַשְׁתִּי אֶת כָּל הַגּוֹיִם וּבָאוּ חֲמֹדֹת כָּל הַגּוֹיִם וּמִלְאֹתִי אֶת הַבַּיִת הַזֶּה כְּבוֹד אָמַר ה' צְבָאוֹת. לִי הַכֶּסֶף וְלִי הַזָּהָב נָאֻם ה' צְבָאוֹת. גְּדוֹל יִהְיֶה כְבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה הָאֲחֵרוֹן מִן הָרִאשׁוֹן אָמַר ה' צְבָאוֹת וּבִמְקוֹם הַזֶּה אֶתֵּן שְׁלוֹם נָאֻם ה' צְבָאוֹת (שם, ו-ט).

בנבואה מאוחרת יותר, בכ"ד בכסלו, חזר חגי וטען כי מתקרב היום בו ישתחרר עם ישראל משלטון הזרים:

וַיְהִי דְבַר ה' שְׁנִית אֶל חָגִי בְעֶשְׂרִים וָאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ לֵאמֹר. אָמַר אֶל זִרְבָּבֶל פַּחַת יְהוּדָה לֵאמֹר אֲנִי מַרְעִישׁ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ. וְהַפֹּכֶתִי כֶּסֶף מִמְּלָכוֹת וְהַשְׁמֵדֵתִי חֲזָק מִמְּלָכוֹת הַגּוֹיִם וְהַפֹּכֶתִי מִרְכָּבָה וּרְכָבֶיהָ וַיִּרְדּוּ סוֹסִים וּרְכָבֵיהֶם אִישׁ בְּחָרֶב אֲחִיו (שם, כ-כב).

חודשיים אחר כך, בכ"ד בשבט, ניבא זכריה את נבואת המראות (זכריה א', ז - ו', ח) – נבואה ארוכה של גאולה וישועה, שעיקרה חזרת מרכבת השכינה לירושלים עם השלמת הבנייה של בית המקדש. נבואה זו כוללת סדרה של מראות – "רְאִיתִי הֲלִילָה" (שם א', ח) – שבמרכזם "מְנוֹרַת זָהָב כְּלָה וְגִלְגָּה עַל רֹאשָׁהּ וְשִׁבְעָה נִרְתִּיחָ עֲלֶיהָ... וְשְׁנַיִם זֵיתִים עֲלֶיהָ" (שם ד', ב-ג). אפשר להראות כי כל

התופעה נזכרת גם בקריאת התיגר של זכריה: "כִּי מִי בְּזוֹ לַיּוֹם קִטְנוֹת וְשִׁמְחוֹ וְרָאוּ אֶת הָאֶבֶן הַבְּדִיל בְּיַד זִרְבָּבֶל שִׁבְעָה אֲלֶה עֵינֵי ה' הִמָּה מְשׁוֹטְטִים בְּכָל הָאָרֶץ" (זכריה ד', י, וכדברי רש"י ורד"ק שם).

המראות שראה זכריה נגלו לעיניו בחזון הנבואה כמסודרים במבנה של מנורת המקדש, כפי שביארנו במקום אחר.³⁵ על פי האמור בנבואת חגי, הבטחות אלו אמורות היו להתממש בהקדם: "עוֹד אֶחָת מַעַט הִיא", ואולם אותן ההבטחות לא התגשמו כלל עם בניית בית המקדש השני, ולא התגשמו עד תומן גם עד היום. לדעת ר' אברהם אבן עזרא (חגי ב', ט), הבטחותיו של חגי נאמרו על תנאי: "אילו היו צדיקים גמורים, כאשר אמר זכריה". נבואת המראות של זכריה מסתיימת בהבהרה שכל הישועות והנפלאות האמורות בה הן על תנאי – "וְהָיָה [כל זה] אִם שְׁמוֹעַ תִּשְׁמָעוּן בְּקוֹל ה' אֱלֹהֵיכֶם" (זכריה ו', טו), והוא הדין גם בנבואת חגי. נוסחה זו, המשמשת בדרך כלל כפתיחה, ובמקורה פותחת את פרשיות התוכחה בספר דברים,³⁶ משמשת כאן כאות אזהרה חותם – כל הנבואות וההבטחות המפליגות שנזכרו בחגי ובזכריה תלויות בהתנהגות של ישראל אם ישמעו בקול ה'.³⁷ הפוטנציאל לגאולה של ישועה ופלאות נתון בידי

35. ראו במאמרי הנזכרים לעיל, הערה 17.

36. דברים כ"ח, א: "וְהָיָה אִם שְׁמוֹעַ תִּשְׁמָע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֵיךָ..."; וכן: דברים ז', יב; ח', יט; י"א, יג; כ"ח, טו.

37. אמנם, בהקשר אחד כתב ראב"ע (חגי ב', כב), כי הבטחות הנבואה על הפיכת כיסא ממלכות כהפיכת "מִרְכָּבָה וְרֶכֶבֶה" התקיימו כבר בימי מלכות פרס, אלא שאין לנו תיעוד של הדבר – "לא מצאנו ספרים הקדמונים". אכן, מסתבר שהיה מטבע מלכותי פרסי עם ציור ברור של מרכבה ורוכביה (שמעתי מפרופ' חנן אשל ז"ל). מאידך גיסא (כדלהלן), לדעת רש"י ההבטחות לא התקיימו בימי מלכות פרס אלא בימי מלכות יוון.

הבדל זה בין רש"י לראב"ע קשור אולי למחלוקתם בשאלת התאריך: רש"י נקט את שיטת חז"ל כפשטה, ולפיה מלכות פרס בימי הבית השני ארכה רק ל"ד שנים, ודריווש הוא ארתחשסתא (עבודה זרה ט ע"א; סדר עולם רבה, פרק ל), ולפיכך ניתן לומר על נפילת פרס (ביד אלכסנדר מוקדון) "עוֹד אֶחָת מַעַט הִיא"; ואילו ראב"ע (חגי ב', כב) האריך יותר את תקופת מלכות פרס והבין שארתחשסתא מלך אחרי דריווש (שלא כפירוש המיוחס לראב"ע, למשל בעזרא ז', א), ולפיכך יכול היה לשער שהנבואה התקיימה בתקופת פרס, אלא שאבדו הספרים. ראב"ע הבין כנראה את שיטת חז"ל בספירת השנים כמדרש שאינו מכוון לפשוטו של מקרא, וכדברי רז"ה הלוי בעל המאור בסוגיית ראש השנה (א ע"א בדפי הרי"ף), ואכמ"ל.

ה', אך מימושו והוצאתו לפועל נשארו ביד בני אדם!³⁸
לעומת זאת, רש"י פירש (ולעתים גם רד"ק), שהבטחותיו של חגי
מתייחסות לימי החשמונאים:

עוד אחת מעט היא – משתכלה מלכות פרס זו המושלת עליכם,
עוד אחת תקום למשול עליכם להצר לכם מן מלכות יון, ומעט
יהא זמן ממלטה;
ואני מרעיש – בניסים הנעשים לבני חשמונאי;
את השמים וגו' [...ומלאתי את הבית הזה כבוד אמר ה'...] –
ויבינו ששכינתי שורה בבית זה ויביאו תשורת זהב וכסף, כאשר
כתוב בספר יוסף בן גוריון (רש"י לחגי ב', ו).³⁹

38. מעין זה אמר גם רבי שמעון בן לקיש בגמרא (יומא ט ע"ב), שאילו עלו כל ישראל כחומה בימי עזרא הייתה שורה שכינה עליהם, ושוב לא היו גולים: "אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז" (שה"ש ח', ט) – אם עשיתם עצמכם כחומה ועליהם כולכם בימי עזרא, נמשלתם ככסף שאין הרקב שולט בו. עכשיו, שעליהם כדלתות, נמשלתם כארז שהרקב שולט בו...".
לדבריו, החטא הגדול שגרם לחולשת הבית השני ולחורבנו היה שלא עלו לארץ ישראל כאשר נתבקשו ויכלו לעשות כן, בראשית ימי הבית השני. לעומתו סבר שם רבי יוחנן, שהבית השני לא יכול היה להיחלץ מן החסות בצלם של מלכי פרס, ואי-אפשר היה שתשרה עליו שכינה כלל: "כי אתא לקמיה דרבי יוחנן אמר ליה: לאו היינו טעמא – אי נמי סליקו כולהו [= גם אילו עלו כולם] בימי עזרא לא הוה שריא שכינה במקדש שני, דכתיב 'פת אלהים ליפת וישכן באהלי שם' (בראשית ט', כז) – אף על גב דפת אלהים ליפת, אין השכינה שורה אלא באהלי שם". וכפי שפירש רש"י שם: "אף על פי שיפת אלהים ליפת – שזכו פרסיים לבנות בית שני, אין שכינה שורה אלא במקדש ראשון שבנה שלמה, שבא מזרעו של שם".
לכאורה פסוקי חגי וזכריה כפשוטם מוכיחים כדברי רבי שמעון בן לקיש וקשים מאוד לדעת רבי יוחנן, ותימה מדוע הגמרא לא הקשתה עליו מדברי הנביאים, וצריך עיון. גם רש"י, רד"ק וראב"ע הלכו כאן בעקבות רבי שמעון בן לקיש.
ראוי לציין כי זכריה המשיך בשיתו גם בנבואה מאוחרת יותר, בפרק ח', ופירש את הבטחת השלום של חגי כתלויה במעשיהם של שבי הגולה: "אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר תַּעֲשׂוּ... אָמֵת וּמִשְׁפָּט שְׁלוֹם שְׁפֹטוּ בְּשַׁעְרֵיכֶם..." (זכריה ח', טז) – ואז יהיו הצומות למועדים טובים (שם, יט); (והשוו זכריה סוף פרק ו'). בנבואה זו ובעיקרון זה נוסף ונעסוק להלן בפרק החמישה עשר.
39. ואכן, בספר יוסיפון (שכתב יד שלו מיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה) מתוארת יציאת אש ה' מהמזבח בתחילת הבית השני: "וירדו הכהנים וישאו המים בחפניהם,

אמנם, קצת קשה לומר על התקופה מימי זרובבל, בראשית הבית השני, עד שמעון החשמונאי – "עוד אֶחָת מֵעַט הָיָא". אולם מבחינה רעיונית והיסטורית אפשר לשלב את דברי רש"י וראב"ע ולומר כי בימי זרובבל לא זכו כיוון שלא היו ראויים, בעיקר משום שלא עלו כולם מן הגולה, ועל כן התקיימה נבואה זו רק על ידי החשמונאים. למעשה גם בימי החשמונאים לא התקיימה הנבואה במלואה, כי לא חזרה מלכות בית דוד כנבואת 'צמח' לזרובבל בן שאלתיאל, ואף בית דוד נסתלק כליל מהנהגת פחת יהודה, אולי בגלל חששות מלכי פרס, ואולי בחטאי הדור הראשון.

לפי פירוש זה, ובוודאי לפי רש"י, יש קשר ישיר בין נבואת חגי לבין חנוכה – החשמונאים הם שהשלימו את ייסודו ובניינו של הבית השני ואת השראת השכינה בתוכו, עם חילוצה של יהודה משלטון זרים בימי שמעון החשמונאי.

וילכו אל ההיכל ויזרקו המים על המזבח ועל העולה ועל העצים. ויהי בעשותם כן ותבער פתאום אש נוראה מאוד ותלהט הלהב, והאש אוכלת והולכת ומתחזקת מאוד, וינוסו הכוהנים מן הבית כי לא יכלו לעמוד מפני האש. כי האש לוחכת את העולה ואת העצים וסוככת ככל הבית ומטהרת את הכלים ואת ההיכל. ואחרי כן נגרעה האש מן הבית, רק על המזבח נשארה כמשפט. ומהיום ההוא והלאה נתנו עצים עליה ותהי האש תמיד עד הגולה השניה" (ספר יוסיפון, מהר"ד פלוסר, ירושלים תשל"ט, עמ' 45).

תיאור זה מקורו בספר מקבים ב א', כא-כב: "וכאשר הובאו הדברים השייכים לקרבנות, ציווה נחמיה על הכוהנים לשפוך מים על העצים ועל הדברים המונחים עליהם. וכאשר נעשה הדבר ועבר זמן-מה, והשמש – שקודם לכן הייתה מכוסה בעננים – הפציעה וזרחה, פרצה אש גדולה, כך שהתפלאו כולם". כל זאת בניגוד להבנה המקובלת בדברי חז"ל בגמרא ביומא כא ע"ב: "והאמר רב שמואל בר איניא: מאי דכתיב 'ארצה בו ואכבד' (חגי א', ה), וקרינן 'ואכבדה', מאי שנא דמחוסר ה"א? אלו חמשה דברים שהיו בין מקדש ראשון למקדש שני, ואלו הן: ארון וכפורת וכרובים, אש, ושכינה, ורוח הקודש, ואורים ותומים" (אמנם, הגמרא שם מבארת שהייתה אש גם במקדש השני, אך היא לא סייעה את השכינה). רש"י לא היסס אפוא לפרש את הנבואות בספר חגי על פי ספר יוסיפון, שהשכינה חזרה ושרתה בבית השני, על כל פנים בימי החשמונאים, וכנראה פירש שדברי הגמרא על היעדר השכינה בימי הבית השני נאמרו רק על תחילת ימי הבית השני, עד ימי החשמונאים.

האם כך הבינו ופירשו גם בני הדור החשמונאי? – קשה לדעת בביטחון, אך מסתבר לי שנבואות חגי וזכריה לא נשכחו, והדיהן ריחפו בחלל התודעה של המרד החשמונאי, בפרט התיאור של נבואת חגי – "וְהָפַכְתִּי מִרְפָּבָה וְרִכְבִּיָּה וְיָרְדּוּ סוּסִים וְרִכְבֵּיהֶם אִישׁ בְּחֶרֶב אֶחָיו" (ב', כב).

בכל אופן – לא מקרה הוא כי חנוכת בית ה' בימי חשמונאי בכ"ה בכסלו מתאימה כל כך לנבואת חגי האחרונה שנאמרה בעשרים וארבעה לחודש התשיעי (= כסלו), ערב ייסוד היכל ה'!

נבואת המראות של זכריה, חודשיים בדיוק אחרי כ"ד בכסלו, מעידה בבירור שאכן בכ"ה בכסלו יוסד היכל ה', כלשונו של חגי – "מִן הַיּוֹם הַזֶּה וְמַעַלָּה" (ב' טו). בעקבות התחלת הבנייה זכו השבים לא רק להפסקת הבצורת ("מִן הַיּוֹם הַזֶּה אֶבְרָךְ"), אלא גם לנבואות הנחמה והישועה במראות זכריה, שבהן תופסים המנורה, הזית והשמן מקום מרכזי וחשוב.

העניין המרכזי שתופסים השמן והמנורה בחנוכה חורג אפוא הרבה מעבר להקשר של ניצחון החשמונאים. מראש ימות עולם חל הסיום של עונת השמן בסוף כסלו, ועם ייסוד היכל ה' התקשר המועד הטבעי הזה למאורע ההיסטורי של תחילת הבית השני. בעקבות כל אלה, שנים רבות לפני חנוכת בית חשמונאי שובצו המנורה והזיתים כנבואת הגאולה וחזרת השכינה אל הבית השני, נבואה שהתקיימה – לפחות לדעת רש"י – בימי החשמונאים.⁴⁰

40. רק המנורה בקודש והכרובים בקודש הקודשים היו מקשה זהב במשכן ובמקדש. הכרובים באו לבטא את מלכות ה' ושכינתו בהיכלו בקרב ישראל, כאש עליונה המופיעה משמים, ולשם אף חזרה מרכבת השכינה בחורבן הבית הראשון, כמתואר ביחזקאל (ח'-י"א; במיוחד ח', ג; י"א, כג-כד). נותרה המנורה בקודש, שאור נרותיה עולה מלמטה למעלה בידי אדם העובד עבודה "לפני ה'" (שמות מ', כה). זהו האור של הבית השני. חזרת השכינה בבית השני התבטאה אפוא במנורה ולא בכרובים, והכול היה תלוי במעשיהם של ישראל (ראו דברי הראי"ה קוק במאמר 'למהלך האיראות בישראל', פרק ה, נדפס בספרו אורות, ירושלים תשכ"ג, עמ' קי). מכאן

ד. 'חנוכה' של אדם הראשון

יסודותיו הקדומים של החנוכה אינם מסתכמים בכך. מקופל כאן משהו יסודי עוד יותר. לא רק סוף עונת השמן חל בתקופה זו, אלא שבטבע הבריאה תקופה זו של סוף חודש כסלו היא תקופה של צמצום האור. היום מתקצר בעונה זו עד לאורכו המועט ביותר, ואילו הלילה מתארך עד לאורכו המרבי. היום הקצר ביותר בשנה (בחצי הכדור הצפוני, שבו נמצאת ארץ ישראל), הוא 'יום התקופה', חל בעשרים ואחד בדצמבר לפי התאריך השמשי המקובל, ובסביבת סוף חודש כסלו לפי התאריך הירחי. בנוסף לצמצום אור החמה, גם אור הלבנה מצטמצם בסוף חודש כסלו, כמו בסוף כל חודש, עד להיעלמותו המוחלטת. השבוע האחרון של חודש כסלו הוא אפוא השבוע החשוך ביותר בשנה.

היעלמות האור הטבעי דורשת כמובן העלאת אור בידי אדם, ולו רק בשל הצורך האלמנטרי להאיר את הלילות החשוכים הארוכים. הצורך בהדלקת אור אנושי קיים בכל חודשי החורף, אולם בשבוע האחרון של כסלו, שבו נפגשים שפל אור החמה עם אפלת הלבנה, מתעורר צורך זה ביתר שאת.

בלוח השמש (הרווח ביותר בתרבויות השונות), היום הקצר ביותר הפך מוקד לציון שפל האור השנתי. הגמרא מספרת על שמונה ימים טובים שחגג אדם הראשון פעמיים, לפני היום הקצר ביותר ואחריו, עקב החשכה השוררת בעונה זו, אלא שעובדי האלילים הפכו אותם לחגים פגניים (= אליילים) של אור ואש:

ואלו אידיהן של עובדי כוכבים: קלנדא וסטרנורא... אמר רב חנן בר רבא: קלנדא – ח' ימים אחר תקופה [= אחר יום התקופה]; סטרנורא: ח' ימים לפני תקופה...

הפכה המנורה לסמל היהודי החשוב ביותר בכל הדורות, עד לסמל המדינה, שעוצב כמובן על פי מראות זכריה (פרק ד'). יהי רצון שנהיה ראויים לכך.

תנו רבנן: לפי שראה אדם הראשון יום שמתמעט והולך, אמר: אוי לי, שמא בשביל שסרחתי, עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו, וזו היא מיתה שנקנסה עלי מן השמים! עמד וישב ח' ימים בתענית ובתפילה. כיוון שראה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר: מנהגו של עולם הוא! הלך ועשה שמונה ימים טובים.

לשנה האחרת עשאן לאלו ולאלו ימים טובים. הוא [= אדם הראשון] קבעם לשם שמים, והם קבעום לשם עבודת כוכבים (עבודה זרה ח ע"א).

התלמוד מייחס לאדם הראשון בראשית דרכו חוסר ידיעה אסטרונומית אבל עומק דתי-שכלי מרשים ביותר. תחילה הוא ראה כיצד היממה מתקצרת והולכת, החל מבריאת העולם בחודש תשרי, בעונה שבה היום והלילה שווים, ועד לימים הקצרים של חודש כסלו, ופירש זאת כעונש ישיר על חטאו, סוג של מוות בייסורים שנגזר עליו.⁴¹ בעקבות כך "עמד וישב" שמונה ימים בתענית ובתפילה.

ברם, כאשר גילה אדם הראשון כי היום חוזר ומתארך, הוא לא התגאה ולא חשב שה' קיבל את תפילתו והמתיק את דינו. תפיסה דתית כזו (המוכרת כל כך בימינו) אין לה מקום על פי התלמוד, ואי-אפשר לחשוב כך על אדם הראשון. האדם הבין שהתארכות היממה מעידה על חוקיות בבריאה ("מנהגו של עולם הוא"), על כך שהשמש, הירח והכוכבים נוהגים על פי החוק המחזורי שטבע בהם בוראם – "הַכּוֹכָבִים מְסַלְּוֹתָם"⁴² (שופטים ה', כ). ממילא, אם עולם כמנהגו נוהג, הוא לא יושפע מתפילות ומתעניות, וגם לא מחטאיו של האדם. לכאורה קצרה הדרך מכאן לכפירה בעיקר; אבל אדם הראשון,

41. לדברי הגמרא שם, כך הגיב האדם גם כשראה לראשונה שהשמש שוקעת וחשכה נופלת על העולם.

42. הן במובן של נהיגה במסלולי השמים, הן במובן של נוהג ומנהג.

שלא היה פרימיטיבי, גם לא היה כופר, ולפיכך חגג שמונה ימים טובים "לשם שמים".

אי-אפשר להתעלם מן ההקבלה הברורה בין 'שמונת הימים הטובים' של אדם הראשון בעונת החושך ושפל האור ובין שמונת ימי החנוכה שאנו חוגגים באותה תקופה בדיוק. הגמרא גם מתארת את הימים הטובים האלה בלשון דומה. על האדם הראשון מספרת הגמרא – "לשנה האחרת עשאו לאלו ולאלו ימים טובים. הוא קבעם לשם שמים", ובמקביל נאמר בגמרא בשבת (כא ע"ב) על חנוכה – "לשנה האחרת קבעום ועשאו ימים טובים בהלל והודאה". ביטויים אלה מלמדים בלי כל ספק על הקשר בין שתי הסוגיות ועל כוונתה של הגמרא בעבודה זרה לראות את ימי החנוכה כגלגול של 'חג' קוסמי-בראשיתי שקבע כבר אדם הראשון.

כמובן, יש גם הבדל בולט בין הסוגיות: האדם הראשון קבע פעמיים שמונה ימים – פעם אחת לזכר תפילתו ותעניתו, בימים האחרונים של התקצרות היממה, ופעם שנייה לזכר שמחתו, בימים הראשונים של התארכות היממה. שמונת ימי החנוכה נקבעו פעם אחת, בסוף הזמן החשוך ובשיאו, בשבוע האחרון של חודש כסלו. מכאן אפשר להבין באור חדש את מחלוקתם הידועה של בית שמאי ובית הלל (שבת כא ע"ב), אם מדליקים נרות חנוכה בדרך של 'פוחת והולך' (כמו 'יום שמתמעט והולך') או בדרך של 'מוסיף והולך' (כמו 'יום שמאריך והולך').⁴³

43. חנוכה שלנו יש בו פעם אחת שמונה ימים, שלא כמו אדם הראשון, ולכן, אותם שמונה ימים מציינים גם את שפל האור וגם את תחילת התחזקותו מסוף החנוכה. לפיכך אפשר לומר שבית שמאי מכוונים לעניין הראשון (היחלשות האור), ואילו בית הלל מכוונים לעניין השני (התחזקות האור). הקבלה מעניינת למחלוקת זו ניתן אולי למצוא במחלוקת בין בית שמאי ובית הלל בעניין ראש השנה לאילן (ראש השנה פ"א מ"א): בית שמאי קבעוהו באחד בשבט, בראש החודש הירחי, לפני שעברו רוב ימי התקופה ולפני הבלוב (ראש השנה יד ע"א); ואילו בית הלל קבעוהו בט"ו בשבט, משעברו רוב ימי התקופה, כאשר כבר עולה השרף באילנות ומתחילים להיראות ניצני הבלוב (כדברי רש"י שם, ד"ה הואיל ויצאו; וכמובן,

מכל מקום, חג קדום זה נקבע במקורו לשם שמים אך חולל על ידי עובדי הכוכבים והמזלות, שהפכו אותו לחג פגני-אלילי.⁴⁴ כאן מצטרף היסוד החקלאי, הארץ ישראלי, לטהר את החג הקוסמי, שהפך לחג אלילי. כפי שראינו, בסוף חודש כסלו מסתיימת עונת השמן, ויחד עמה גם עונת הביכורים. חגיגת הביכורים בשמן הזית הצטרפה לצורך הטבעי הידוע לכול להאיר לעולם בתקופת אפלתו. כך הופיע אורו של שמן הזית הטהור והחליף את החג האלילי הטמא של האור והאש. בשיאם של ימי החושך, שבהם הדליקו הגויים מדורות של אש אלילית, האירו אבותינו לעולם בטהרה, מקדושת הארץ והמקדש, והביאו למקדש את ביכורי שמן הזית, מפרי אדמתם!

לפנינו הקבלה מפתיעה ומעוררת מחשבות בין המאורעות שעליהם נקבעו ימי החנוכה לבין קורותיו של המועד עצמו: בית המקדש (השני) נבנה כמקדש לשם ה', נתחלל על ידי עובדי האלילים

באמצע החודש הירחי, במילוי האור). עוד בעניין מחלוקת זו ראו להלן בפרק העשירי.

אמנם, אפשר לבאר את המחלוקת באופן אחר, וכך גם נראה סביר יותר: לפי שתי הדעות ימי החנוכה מציינים את שפל האור השמימי ואת העלאת האור על ידי האדם, אלא שבית שמאי הדגישו את האור השמימי הפוחת והולך, ולכן מתחילים בשמונה נרות ומסיימים באחד, ואילו בית הלל העדיפו את האור האנושי המוסיף והולך, ולכן מתחילים בנר אחד ומסיימים בשמונה. הדבר מתאים בהחלט לתפיסתם הכוללת של בית שמאי ובית הלל, שכן בית שמאי אמרו "שמים נבראו תחילה", ובית הלל אמרו "ארץ נבראת תחילה" (ראו: חגיגה יב ע"א; בראשית רבה פרשה א טו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 13).

44. התלמוד היה מודע היטב לדמיון ולקרבה בין חגים יהודיים וחגים אליליים, אולם ההסבר התלמודי הפוך מזה שמקובל בין חוקרים בהתפתחות הדתות. הללו מדברים על חגים מונותאיסטיים שהתפתחו מחגים אליליים פגניים, ואילו התלמוד מתאר חג קוסמי אוניברסלי, נקי מעבודת אלילים, "ימים טובים" של אדם הראשון, אשר "קבעם לשם שמים", ורק אחר כך, עם הקלקול האלילי (הפוליתאיסטי), הפך לחג אלילי (ראו תיאורו של הרמב"ם את הופעת האלילות במשנה תורה הלכות עבודת כוכבים פ"א).

יש לציין שהעולם הנוצרי שימר משהו מהחג הקדום תוך שינוי המשמעות הקדומה, שכן ישנם שמונה ימים החל מעשרים וחמישה בדצמבר (שמוכר כל כך את כ"ה בכסלו הירחי שלנו) עד הראשון בינואר.

אך טוהר מחדש על ידי החשמונאים. במקביל, המועד עצמו נקבע מראש ימות עולם כחג קוסמי אוניברסלי, נתחלל והפך לחג אליילי ונקבע מחדש לשם שמים על ידי ניצחון החשמונאים וטיהור המקדש. זהו הקשר המובהק בין שמונת ימי החנוכה ובין שמונת הימים של אדם הראשון, החלים באותה תקופה בדיוק. החשמונאים טיהרו את המקדש, ויחד עמו גם את החג, ואף כי המקדש שטיהרו חרב בידי הרומאים, שמונת ימי החנוכה בטהרתם נשארו מאירים לדורות.

כעת מובנת גם ההקבלה בין חנוכה לסוכות, המופיעה בכמה מקומות בספרי המקבים.⁴⁵ חג הסוכות הוא חג האסיף של תבואת הגורן והיקב, וימי החנוכה הם האסיף של תנובת הזית והשמן.⁴⁶ הקבלה זו חרותה בלוח השנה החקלאית של ארץ ישראל, והיא הבסיס לכמה הזכרות בספרי המקבים ולכמה רמזים בספרות חז"ל,⁴⁷

45. ראו לעיל, הערה 15.

46. עונת הזית והשמן מקבילה באורכה לעונת הגפן והיקב ונמשכת כשלושה חודשים.

47. כך למשל, הגמרא (שבת כא ע"ב) מבארת שלדעת בית שמאי מדליקים את נרות החנוכה בדרך של "פוחת והולך", "כנגד פרי החג" של סוכות. ראו גם שפת אמת לחנוכה תרמ"א, המשווה את מועדי חז"ל לאלו של התורה: "חנוכה ופורים הם הארות מרגלים. רק הג' רגלים המפורשים בתורה הם תורה שבכתב. ויש נגד זה גם כן רגלים מתורה שבעל פה. והם אורות המקבלים, כדמיון אור הלבנה שהיא מאור החמה כידוע, כן על ידי כוחם של בני ישראל בקבלתם היום טוב כראוי, נשאר מכל יום טוב רשימה [= רישום] בכנסת ישראל, ובכך זה הוציאה כנגדן רגלים אחרים. וחנוכה הארה מחג הסוכות, ופורים מחג השבועות. ומחג הפסח מקיים אנו להיות עוד, כמו שכתוב: 'כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות' (מיכה ד', טו). ובמקום אחר פרשנו רמז בפסוק 'אסרו חג בעבתיים עד קרנות המזבח' (תהילים קי"ח, כז), שהם בחינת חנוכה ופורים, שהקרנות אינם גוף המזבח רק הארות המתפשטים, והם בחינת חנוכה ופורים" (ר' יהודה אריה ליב אלתר מגור, שפת אמת – מועדים א, מרכז שפירא תשס"א, עמ' 234).

ראו גם דבריו לחנוכה תרמ"ד: "אדוני אבי זקני מו"ר [= בעל חידושי הרי"ם] ז"ל הראה רמז במשנה: 'מחג ועד החנוכה מביא ואינו קורא' (ביכורים פ"א מ"ו)... לרמזו כי נמשך הארת החג [של סוכות] עד חנוכה. ולפי זה נראה כי התחדשות השנה שבתשרי נמשך עד עתה, ולכן מביא עוד ביכורים, שעוד הזמן בכלל ראשית השנה. ולכן נקרא 'חנוכה', שעתה נגמר החינוך והתחדשות של השנה, ואיתא בשמחת בית השואבה לא היתה חצר שאינה מאירה באור בית השואבה, עיין שם

הקושרים את חנוכה וסוכות ומעמידים את חנוכה כמין 'סוכות שני' בחודש התשיעי.⁴⁸

משום כך גם קבעה המשנה (ביכורים פ"א מ"ו) שניתן להביא ביכורים עד החנוכה.⁴⁹ משנה זו איננה ספח שנסמך בשלב מאוחר לחנוכה, חג המקבים, אלא להפך: זהו עיקרו הראשון והקדום מן התורה של מועד זה – סוף עונת הביכורים, עם גמר הבאת השמן של אותה שנה.

אריכות הגמרא במנורות שהיו שם... ולכן הדור של חשמונאי התחזקו בימים האלו עוד מהארת החג [של סוכות]...

בענין קריאת חנוכה המזבח בחנוכה וגם הרמז שסמך פרשת בהעלותך לחנוכה הנשיאים יש לומר, כי בכח השמחה של חנוכה הנשיאים נשאר לנו נרות חנוכה, שהם הארות המתנוצצים גם עתה מנורות המנורה, כדכתיב 'טוב אחרית דבר מראשיתו' (קהלת ז', ח), ועל ידי שהיה הראשית ככוונה שלימה נשאר ממנו לעולם, כמו שאמרו חז"ל: כל מצוה שקיבלו בשמחה עדיין עושים בשמחה (שבת קל ע"א). וידוע שבכל החנוכות במשכן ובבתי מקדשות היו שמחין מאוד, אם כן בודאי שנשאר עדיין מהם אף שאינו בפועל ממש... ולכן גם לנס דחנוכה שנשאר קיים לדורות זכו על ידי שמחת חנוכה הנשיאים, בפרט דאיתא במדרש, שהמשכן נגמר בכ"ה בכסליו [אף שהוקם רק בניסן], ומסתמא מאז הכינו הנשיאים את קרבנם, כי לא ידעו אימת יעמידו אותו והיו משתוקקים לקימת המשכן, ונשאר מזה לדורות" (שם, עמ' 240-241). וראו עוד בדבריו לחנוכה תרל"ו.

48. יש לשאול: מדוע באמת קבעה התורה את חג הסוכות כחג האסיף, המציין את סיומה של שנה חקלאית ופתיחתה של שנה חקלאית חדשה, ולא נקבע חג האסיף בחנוכה, עם תום עונת הזית והשמן? נראה שחג הסוכות חל בצומת של מפגש השנים, זו המסתיימת וזו המתחילה, ברוב המובנים, שכן במקביל לעונת הזית כבר חרשו וזרעו וכבר ירדו גשמים בדרך כלל (רק לגבי העומר המוכא למקדש הקפידו להתחיל לזרוע מאוחר יותר, שבעים יום קודם הפסח, כמבואר במשנה במנחות פה ע"א). סוף החודש התשיעי מסכם את עונת הזית בלבד, ואילו אסיף גורן ויקב בסוכות מתקשר גם לשנה שעברה וגם לראשית השנה החדשה, כפי שיבואר בהרחבה להלן בפרק השמיני.

49. כאמור, במשנה שם נחלקו תנאים האם מסוכות עד חנוכה ניתן גם לומר את מקרא הביכורים: "מן החג ועד חנוכה – מביא ואינו קורא. רבי יהודה בן בתירא אומר: מביא וקורא". כנראה, אפשר להספיק להביא את השמן הראשון כבר בסוכות, ועל כן נחלקו התנאים אם לכתחילה יש להביא את הביכורים עד סוכות, ולאחר מכן, הבאת הביכורים היא רק בדיעבד, ולכן מביא ואינו קורא; או שמא כל עוד נמשכת עונת הזית והשמן אפשר לכתחילה להביא את הביכורים, ולכן מביא וקורא.

כפי שראינו לעיל, מועד סוף אסיף הזית והשמן עומד גם מאחורי קביעת יום כ"ד/כ"ה בכסלו כיום ייסוד היכל ה' בימי חגי וזכריה. תאריך זה היה נקודת הסיום של המעגל המקולל, דהיינו שנת היבול והביכורים שעברה, וראשית המעגל המבורך של שנת היבול והביכורים הבאה, אחרי ייסוד היכל ה'.

גם השם 'חג האורים' בפי יוסף בן מתתיהו – אף שבעצמו לא ידע להסבירו כראוי – מעיד על האור ביסודו של המועד הקשור בהדלקת הנרות בשמן,⁵⁰ עם סוף הבאת השמן למקדש.⁵¹

50. לאור זה תתפרש מחדש גם שמחת בית השואבה בחג הסוכות, שבאה לידי ביטוי בהדלקה רבתי של שמן ובאור גדול (משנה סוכה פ"ה). זו איננה רק שמחת המים, אף שזו נצמדה לה, אלא שמחת האסיף של שבעת המינים (האחרון בהם בזמן החקלאי הוא זית השמן), וגם שמחת ארבעת המינים, צמחי המים של ארץ ישראל, העומדים במרכז השמחה בתורה (ויקרא כ"ג, מ).

אכן, גם המשנה הבחינה בין שמחת בית השואבה (המופיעה בסוכה פ"ה) לבין שאיבת המים (המופיעה בסוכה פ"ד). אף הרמב"ם הביא את דיני השמחה בהלכות לולב פ"ח, בלי קשר למים, ואת דיני ניסוך המים הביא בנפרד בהלכות תמידין ומוספין פ"י, ודו"ק. השמחה היא אם כן שמחת האסיף ושמחת ארבעת המינים, וחגגו אותה בהדלקת שמן כבירה, מפני שזהו האחרון משבעת המינים שהובא למקדש. חג האסיף של גורן ויקב היה גם ראשית הבאתו של השמן, וחנוכה היה סוף הבאתו.

51. יש כאן גם פתח להבנת הקשר בין חנוכה לבין המשכן. לפי מדרש מפורסם, בני ישראל סיימו את מלאכת המשכן במדבר בכ"ה בחודש התשיעי, לאחר שפתחו בה למחרת יום הכיפורים. ראו ילקוט שמעוני מלכים רמז קפד, הוצ' מוסד הרב קוק עמ' 431-432: "א"ר חנינא: בכ"ה בכסלו נגמר מלאכת המשכן, ועשה מקופל עד אחד בניסן, כמו שכתוב: 'ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים את משכן אהל מועד' (שמות מ', ב), והיו ישראל ממלמלין על משה לומר: למה לא הוקם מיד? שמא דופי אירע בו? והקב"ה חשב לערב שמחת המשכן בחדש שנוולד בו יצחק, דכתיב: 'לושי ועשי עגות' (בראשית י"ח, ו), ואמרו לו: 'שוב אשוב אליך כעת חיה' (שם, י); ומעתה הפסיד כסלו שנגמרה בו המלאכה. אמר הקב"ה: עלי לשלם! מה שלם לו הקב"ה? – חנוכה חשמונאי. וכן מרחשון עתיד הקדוש ברוך הוא לשלם לו".

משמעותו של המדרש מובנת היטב לאור דברינו לעיל: הזמן בין סוכות לחנוכה קשור הוא במידת מה לשנת הביכורים שעברה. בני ישראל היו יכולים לזכות להשראת השכינה בשנה הראשונה, אך כיוון שחטאו בעגל ומצוות המשכן התעכבה עד לאחר נתינת הלוחות השניים, ביום הכיפורים, רצו על כל פנים, על פי המדרש, לסיים את המלאכה עד חנוכה, כלומר בזמן שקשור עדיין – לפי טבע הארץ

לבסוף באו המאורעות ההיסטוריים, עם ייסוד היכל ה' בבית השני, עם קיום נבואות חגי וזכריה ועם טיהור ההיכל על ידי בני חשמונאי, וקבעו את ימי החנוכה לדורות.

עם כל זה נזהרו חז"ל ולא קראו לחנוכה 'חג', אלא 'ימי החנוכה' – כך במגילת תענית,⁵² וכך בסוגיות התלמוד, ממש כפי שקראו לפורים – במגילה ובסוגיות – 'ימי הפורים'.⁵³ ייתכן שנוהרו מלהוסיף חג על חגי התורה,⁵⁴ וייתכן גם שחששו מחילול חג, אם יוגדר כך. לכן גם מנעו חז"ל כל אפשרות של איסורי מלאכה בחנוכה ובפורים,⁵⁵ שהרי איסורי המלאכה הם המאפיינים המובהקים של 'קדושת חג'.⁵⁶

ה. תולדות החנוכה – סיכום

סדר העניינים ההיסטורי של תולדות החנוכה, לפי עניות דעתי, הוא כדלהלן:

א. אדם הראשון וכל אנשי בראשית הביטו בשמים, ב'עצם השמים' לטהר, מעבר לשמש, לירח ולכוכבים, מעבר לסערות ולעננים, וראו אור 'אחד'. הם עוד לא העלו בדעתם ריבוי אלים (= פוליתאיזם)

המצפה להם – למעגל הביכורים הקודם, ובכך לתקן מעט את חטאם. אולם במדבר לא הייתה עדיין שום משמעות גלויה לחנוכה של סוף השמן, ולפיכך המתינו שוב כל עונת הגשמים עד החודש הראשון, ראשית הקציר והרגלים, זמן צאתם ממצרים.
52. ראו: **מגילת תענית** (לעיל, הערה 12), עמ' 103. כך גם נוסח הברייתא במסכת שבת כא ע"ב.

53. ראו: אסתר ט', כו-כח, לא; **מגילת תענית** (לעיל, הערה 12), עמ' 303.
54. ראו: ירושלמי מגילה פ"א, ע ע"ד. על חילופי האיגרות בין אנשי שושן לאנשי ארץ ישראל בסוגיה זו ראו במאמרי 'אנשי כנסת הגדולה הם חותמי האמנה במעמד עזרא ונחמיה', משלב לו, תשס"א, עמ' 15-20.

55. "רבי נטע נטיעה בפורים" (מגילה ה ע"א); "[איסורי] מלאכה לא קבילו עלייהו" (שם ע"ב), ובניגוד למקומות שבהם נהגו גם איסורי מלאכה (שם).

56. ראו: שמות י"ב, טז; דיבור השבת בשמות כ' ובדברים ה'; ויקרא ט"ז, כט; כ"ג, ג, ז-ח, כא, כד, כח, לא, לה-לו; במדבר כ"ח, יח, כה, כו; כ"ט, א, ז, יב, לה.

ומיתולוגיה של 'אור ואש' ב'מלחמות אליים'. אנשי הטוהר הבראשיתית הללו ציינו שמונה ימים מיוחדים לקראת היום הקצר ביותר ושמונה ימים מיוחדים אחריו. ייתכן מאוד שהדליקו אורות בימים מיוחדים אלה ואף עיצבו טקסי חג.

ב. העולם האלילי (= הפוליתאיסטי) ציין את הימים האלה של שפל האור השנתי כחגי 'אור ואש', חגים אסטרונומיים-אוניברסליים בעלי מאפיינים פגניים, בכל מקום לפי המיתולוגיה השגורה בו. הרעיון הבראשיתי הטהור הסתלף וקיבל אופי אלילי.

ג. סוף מועד אסיף השמן שחל בסוף החודש התשיעי תאם במדויק את עונת שפל האור והעניק הזדמנות לשמחה חקלאית טבעית, וזו יכולה גם היא להתבטא בהדלקת נרות בשמן טהור בדיוק במועד החשוך בשנה. שמחה זו קדומה היא וקשורה לטבע הארץ וללוח השנה, וכנראה הייתה ידועה ונהוגה מימים קדמונים (כמשתמע מן המשנה במסכת ביכורים). שמחה זו של שמן והדלקה אולי אף נקבעה כשמחת ביכורים ישראלית, שבאה לטהר את חגי האור והאש האליליים ולעמוד במקומם.

ד. בימי חגי זכריה, בשנה השנייה לדרייוש, בעקבות הבצורת הקשה שפגעה ביבול כולו ועל פי נבואת חגי בסוף החודש התשיעי, נקבע יום ייסוד היכל ה' בעשרים וחמישה לחודש כסלו כיום חידוש הבנייה של הבית השני בפועל, יחד עם ימי השמחה הידועים על הבאת השמן הטהור בסוף עונת הביכורים.

ה. בשנת 145 למניין היוונים⁵⁷ קבעו המתיוונים הקיצוניים, מנלאוס ואנשיו (בתמיכת השלטון הסלווקי), את 'ייסוד' ההיכל מחדש לפי טעמם, כמקדש אשר ישלב את אמונתם ה'ישראלית' באמונתם ה'בינלאומית-הלניסטית'. לפיכך הציבו בהיכל את פסל השיקוץ ובחרו דווקא את יום ייסוד היכל ה' כיום חילול ההיכל. צעד זה הובן כניסיון מכוון לפגוע בקהל הנאמנים לתורה, שהוגדר כקהל חסידים

57. מניין היוונים הוא המכונה גם 'מניין השטרות', ראו לעיל, הערה 1.

וקנאים. אולי אף חזר הניסיון לתת לימים אלו את משמעותם האלילית כ'חגי אור ואש' בתקופת שנה זו.

ו. שלוש שנים אחר כך כיוונו יהודה ואחיו את חנוכת המזבח לאחר טיהור המקדש ליום ייסוד היכל ה', 'בעצם היום' שבו חולל, הוא יום כ"ה בכסלו, שחל בסמוך לסוף עונת השמן. הם עשו 'חג הסוכות' בחודש התשיעי, "בהחזיקם מטות וענפים רעננים וגם (כפות) תמרים" שמונה ימים, בשמחה וגיל (מקבים ב' י', ז). בכך קבעו לדורות הקבלה בין חנוכת המקדש בימי שלמה בחג הסוכות (מל"א ח', ב, סה) ובין חנוכתו בכסלו בימי החשמונאים, יחד עם ההקבלה החקלאית בין אסיף הגורן והיקב ובין אסיף השמן.

ז. "לשנה אחרת" קבעום ימים טובים בהלל ובהודאה, תוך שמירה על אופיים הכפול והמשולש: מזכירים בהם את הניצחון על היוונים ואת טיהור המקדש וחנוכתו מחדש, מדליקים בהם נרות שמן כזכר למועד האור הקדום, וחוגגים שמונה ימים, כדי לשמר את ההקבלה לחג הסוכות. הקבלה זו אף צוינה באיגרות שהפיצו לכל ישראל לרבות היהודים שבמצרים (מקבים ב' א', יח; ב', טז).

ח. כמעט כל הפרשנויות הרווחות בספרות חז"ל לשמונת ימי החנוכה קשורות בשמן ובהדלקה.⁵⁸ כל אלה יסודן במסורות ובדרשות קדומות, שקשרו את עניין החנוכה ליסודו. רק בפרק זה של השנה יכול היה נס המתחבר אל הטבע להתרחש בשמן זית ובמנורה. כל המעשים המסופרים על נס פך השמן ועל המנורה מתאימים לעונה זו, כי רק בה אפשר לדרוך שמן טהור. גם לאחר שנקבעו ימי החנוכה במשמע ההיסטורי של הניצחון החשמונאי, עדיין המשיכו לקשור אותו בשמן הזית ובאורות ההדלקה, בנוסף למאורע ההיסטורי

58. כגון שמונת הימים שבהם הדליקו מפך השמן הטהור, השיפודים שמהם הכינו מנורה מאולתרת בעת טיהור המקדש (ראו לעיל, עמ' 175), ועוד. גם רוב התשובות לקושיית הבית יוסף (אורח חיים, סימן תרע), מדוע מדליקים שמונה ימים, והלוא הנס היה רק בשבעה מהם, תולים את חגיגת היום הראשון באירוע הקשור לשמן ולהדלקה.

האחרון, החשמונאי. כך התקבל 'מועד מדברי סופרים' (משנה תורה הלכות מגילה וחנוכה פ"ג ה"ג), הקרוב ודומה מאוד לשלושת הרגלים שבתורה – יסודו ב'מועד' דתי-חקלאי, סוף אסיף השמן, שאיננו יום טוב, ואליו נתחברו מאורעות היסטוריים לאומיים: ייסוד היכל ה' של הבית השני בימי זרובבל, ואחר כך חנוכה החשמונאים.

בכך מקביל חנוכה לשלושת הרגלים, הנושאים אופי כפול, חקלאי-היסטורי, כפי שראינו בפרקים הקודמים: חג המצות קושר את פסח ואת יציאת מצרים באביב השעורה; חג השבועות קושר את קציר החיטים בשיתוף העני והגר מכוח יציאת מצרים (דברים ט"ז, יא-יב), ואליו נסמך מתן תורה בעשרת הדיברות; וחג הסוכות-האסיף קושר את אסיף הגורן והיקב בסוכת המדבר. באותה דרך, החנוכה ההיסטורית קשורה לסוף אסיף השמן ולהדלקת הנרות בשפל האור הטבעי, אלא שהמאורע של חנוכה הוא מימי הבית השני, ועל כן אינו חג גמור של תורה, ואין בו איסורי מלאכה.

חגי הרגל של תורה מתקיימים רק על הבסיס הכפול: חג דתי חקלאי ארץ ישראלי, ומועד היסטורי לאומי, הקשור בהכרח ביציאת מצרים.

ט. לאחר החורבן לא נותר אמנם כל זכר מהישגיהם הישירים של החשמונאים, אך אי-אפשר היה לבטל את ימי החנוכה בשל האופי המיוחד והשורשים העמוקים, הרחבים הרבה מעבר למאורע ההיסטורי מימי החשמונאים. לכן מדגישה הגמרא דווקא את מצוות ההדלקה ואת נס פך השמן כעיקר משמעות החנוכה. שאלת הגמרא "מאי חנוכה..." (שבת כא ע"ב)⁵⁹ מכוונת לאמתו של דבר לכך, שלאחר

59. יפה אמר לי זאב ארליך מעפרה על פי גרסת השאלות ("מאי נר חנוכה...") – ראו לעיל, הערה 9, שהשאלה בגמרא אינה מסתיימת לאחר שתי מילים אלו ("מאי חנוכה"), אלא זוהי שאלה ארוכה, והסיפור ההיסטורי כלול בשאלה – "מאי חנוכה ששנו עליה כך, וסיפרו עליה כך וכך?". התשובה תבוא בהלכות הדלקת הנר הנזכרות בגמרא בהמשך. הדבר נכון ומתאים לאופיין של סוגיות הגמרא.

החורבן אין הניצחון החשמונאי נותן טעם מספיק לחנוכה, והזיכרון ההיסטורי עלול היה להפוך לאבל.

המשך קיומם של ימי החנוכה כימי הלל והודאה אחרי החורבן קשור אפוא בעיקר במועד השמן ובהדלקת האור. נס פך השמן הוא הביטוי הנאמן לטעם הראשון הקוסמי והחקלאי של המועד – הדלקת שמן טהור במקדש בסוף עונת הביכורים, בשבוע האפל של השנה. אחרי החורבן אי-אפשר היה עוד להעמיד את עיקר החיוב של החנוכה על ניצחון חשמונאי שדבר לא שרד ממנו, וזאת בהיפוך גמור לספר מקבים א, שנכתב עוד בימי מלכות חשמונאי, ולכן התרכז באופן טבעי בניצחון ההיסטורי והתעלם מעניין השמן, לא רק מנס פך השמן, אלא גם משפל האור ומסוף עונת השמן והביכורים.

דווקא מקורות חז"ל משקפים אפוא את האופי הראשוני הקדום והמורכב של החג.

ניצחון החשמונאים העניק לחנוכה את אופיו הכפול, הדתי-חקלאי וההיסטורי-לאומי, וכך נקבע לדורות, אולם היסוד הראשוני של אסיף השמן קבע את האור ואת הנרות כעיקרם של ימים אלה. מרתק לגלות כי בכך גם נמנע ביטולו של החג אחרי שהמאורע ההיסטורי נשחק ונעלם, ממש כפי שאנו ממשיכים וחוגגים את יציאת מצרים בכל הגלויות גם מכוח הבסיס החקלאי הטבעי של "חודש האביב".

ו. עשרים וארבעה או עשרים וחמישה בכסלו?

נותרה שאלה אחת שעלינו לברר: האם היה תאריך מדויק לסוף אסיף השמן? לכאורה צריך תאריך חקלאי להיות קבוע בלוח שמש-חקלאי, ואם כך מה יכולה להיות המשמעות של עשרים וארבעה או עשרים וחמישה בכסלו, שהם תאריכים בחודש ירחי?

והנה, יום 'עשרים וארבעה לחודש' נזכר פעמים אחדות בספרי תקופה זו: בעשרים וארבעה בשבט ניבא זכריה נחמות (זכריה א', ז); בעשרים וארבעה בתשרי נאספו בירושלים לחשבון נפש היסטורי,

לתפילה ולכריתת האמנה (נחמיה ט', א); ובעשרים וארבעה בכסלו, יום ייסוד היכל ה', באו שתי נבואות חגי האחרונות.⁶⁰ כל זה איננו מקרי, ונראה לי שהוא קשור בשבעת הימים שלפני ראש חודש, ימי ההיעלמות של אור הירח, זמן טבעי ונכון לחשבון נפש, לצום, לתשובה, לתיקון ולכפרה. שיאם וסיומם של ימים אלו הוא כמובן ראש החודש עצמו.⁶¹

הפער בין עשרים וארבעה לחודש ירחי לבין עשרים וחמישה בו מוסבר יפה לאור התנודה הטבעית של חודש ירחי בן עשרים ותשעה יום וחצי (ועוד כארבעים וארבע דקות). החודש מסתיים ביום העשרים ותשעה או ביום השלושים, ולכן שבוע הימים של סוף החודש (כולל ראש החודש הבא) מתחיל בעשרים וארבעה בחודש אם החודש חסר, ובעשרים וחמישה בחודש אם החודש מלא. כ"ד וכ"ה בחודש הם בעצם זהים במשמעם.

60. מאורעות חשובים נוספים בתקופה זו התרחשו בסוף חודש כסלו. ייתכן שאספת החירום לשם הבדלת הנשים הנכריות (עזרא י', ז-ט) כונסה אף היא בכ"ד בכסלו, והתאריך המופיע בכתוב – "הוא חֲדָשׁ הַתְּשִׁיעִי בְּעֶשְׂרִים בְּחֹדֶשׁ" (שם, ט) – אינו מכון למועד האספה אלא למועד ההודעה והעברת הקול, ארבעה ימים לפני כן. אפשרות אחרת היא, שהאספה נמשכה מעשרים לכסלו עד עשרים וארבעה בו, וכך נותרו שבעה ימים מלאים לתפילות, לתחנונים ולכפרה עד ראש חודש טבת, אלא שהנאספים ביקשו לדחות את ההחלטות לראש חודש ניסן בגלל הלחץ ובגלל הגשם (שם, יז).

גם דבר ה' לזכריה בד' בכסלו בשנת ארבע לדריוש (זכריה ז', א) מכון אולי ליום ייסוד היכל ה', כמשתמע מרמזי פרק ח', וכפי שהסברנו לעיל, אלא שהנבואה לזכריה הקדימה עשרים יום מפני המשלחת שבאה ממרחק, אולי מבבל, ואשר עתידה הייתה להגיע לירושלים ליום ייסוד ההיכל. אולי משום כך מופיעה התשובה לשאלתם רק בסוף פרק ח', כאשר בינתיים הגיעה המשלחת ויכולה הייתה לשמוע בעצמה את דברי הנביא. המשלחת כנראה התעכבה ביהודה וחזרה לגולה רק בקיץ, לקראת הצום העיקרי עליו שאלו – 'צום החמישי'.

61. ראש חודש עצמו זמן כפרה הוא, כידוע משעיר החטאת שקרב בו (במדבר כ"ח, טו), מדברי המשנה בתחילת מסכת שבוועות, ומנוסח תפילת המוסף – "ראשי חדשים לעמך נתת, זמן כפרה לכל תולדותם". בעזרא י', טז-יז אף נאמר במפורש, שהתיקון בעניין הנשים הנכריות החל בראש חודש טבת ונגמר בראש חודש ניסן.

שבעת הימים האחרונים של החודש התשיעי, עד ראש חודש העשירי (טבת) ועד בכלל, יכלו אולי לציין בלוח הירחי את ימי הסיום של אסיף השמן. לפיכך יוסד ההיכל בעשרים וארבעה או בעשרים וחמישה בכסלו, בתחילת השבוע האחרון לקראת ראש חודש טבת. לכן גם נקבעו ימי החנוכה בשבעת הימים של השמן, מכ"ה בכסלו עד ראש חודש טבת. לשבעת הימים האלה, שכבר היה להם שורש קדום, הוסיפו יהודה המכבי ואחיו יום שמיני, כנראה בהקבלה לסוכות ולשמיני עצרת.

אכן, היום הנוסף, המכונה בפינו 'זאת חנוכה', הוא תמיד מעבר לראש חודש, בתוך חודש טבת, וכבר נקשרו בו דרשות רבות, הבנויות על היותו יום נוסף, מיוחד ומקודש מעבר לשבעת הימים של הסדר הטבעי. יום זה דומה ליום השמיני של ברית המילה,⁶² וכן ליום השמיני שבא אחרי שבעת ימי המילואים לשם גילוי השכינה במשכן (ויקרא ט') וליום שמיני עצרת אחרי שבעת ימי הסוכות.

כך הגענו לשחזור מקיף של תולדות החנוכה, אשר מעמיד את המועד באור שמן הזית והיצהר של ארץ ישראל, ומחזיר לשמן ולנרות החנוכה את מקומם הטבעי וההיסטורי. נבואות חגי וזכריה היו ידועות כנראה בימי הבית השני ועמדו כאבוקות אור לנגד עיניהם של בני חשמונאי, עם המימוש הנרחב שלהן, אך נעלמו מתודעתם של הדורות המאוחרים. למרות הפטרת חנוכה בנבואות זכריה, לא הוכר הקשר העמוק ביניהן לבין החנוכה, עד שכל מושגי החנוכה הפכו לפקעת של חידות. רק ר' יעקב עמדין⁶³ ובעל השפת אמת⁶⁴ עמדו בחריפותם על קצות החוטים לפתרון החידות. לולא נשמרו נבואות אלה לדורות, לא היינו יכולים אפילו להעלות בדעתנו גלגול כה

62. בדומה לפסוק על בכור הבהמה הטהורה – "שבעת ימים יהיה עם אמו ביום השמיני תתנו לי" (שמות כ"ב, כט).

63. בספרו מור וקציעה, הובא לעיל, הערה 33.

64. ראו לעיל, הערה 47.

מורכב של החנוכה, שנרותיו יוסיפו ויאירו לנו אור כפול, טבע ונס, נרות ושמן והלל חשמונאי – עם ישראל נושע באור הנס המאיר בתוך הטבע, בארץ ישראל של דגן, תירוש ויצהר.